

Economisch verkeer tussen Nederland en Duitsland

Is de nationale grens slechts een historisch intermezzo?

Eerste verkenning van trends in het economische verkeer tussen Nederland en Duitsland

In opdracht van het Trendbureau Overijssel:

Dr. Hein Vrolijk
Dr. Geert Vissers
m.m.v.
Drs. Bert Schudde (Pro Facto)

Groningen/Enschede, maart 2012

1. Inleiding

Na de forse nederlaag van het Nederlandse voetbalelftal tegen Duitsland schrijft Wim Boevink op 17 november 2011 in dagblad Trouw: “De oorlog is voorbij. Nu definitief. We hoefden niet meer koste wat kost van de Duitsers te winnen”. Hij beschrijft de vriendschappelijke sfeer tussen de trainers en sommige spelers, en de bewondering die de Nederlandse televisiecommentator uitspreekt voor het superieure spel van de “dartele Duitsers”. Hij besluit zijn verslag met de volgende woorden: “Zestien deelstaten telt Duitsland, kan er niet nog een kleintje bij?”

Deze prikkelende opmerking was de afgelopen 70 jaar ondenkbaar¹. Niet op het gebied van voetbal, maar evenmin op economisch terrein. Natuurlijk was Duitsland altijd onze grote handelspartner en werd steeds duidelijker dat onze economische conjunctuur grotendeels afhankelijk is van het wel en wee van de Duitse economie. En we wilden graag aan de Duitsers verdienen, vooral door hen groenten, fruit en vooral bloemen te verkopen en – met meer gemengde gevoelens – door hen toe te staan van onze stranden te genieten. In het oosten van Nederland stond de TV vaker op de Duitse dan op de Nederlandse kanalen afgestemd. Maar voor de rest wilden we zo min mogelijk met onze Oosterburen te maken hebben, als voetballiefhebber maar ook als burger en overheid.

Vanzelfsprekend waren er vriendschappelijke betrekkingen tussen Den Haag en Bonn, later Berlijn, maar de nationale grens werd volop in ere gehouden, zelfs toen de slagbomen waren verdwenen. Dat gold tijdenlang ook voor de oostelijke provinciën en gemeenten, misschien met uitzondering van Limburg dat zich altijd anders voelde dan de rest van Nederland. Alle ogen en oren waren op Den Haag gericht en niet op de regionale overheden aan de andere kant van de grens. Weliswaar ontstonden er sinds de oprichting van de EEG, wat later de EU zou worden, talloze grensoverschrijdende programma's en organisaties in het kader van Interreg en Euregio; de onderlinge samenwerking leek echter vaak moeizaam.

Dit rapport gaat niet over deze institutionele en bestuurlijke vormen van grensoverschrijdende samenwerking tussen Nederland en Duitsland, maar beperkt zich tot een eerste verkenning van grensoverschrijdende economische activiteiten in de afgelopen decennia. De centrale vraag is geweest: wat doen Nederlanders feitelijk in Duitsland, en Duitsers in Nederland, op het gebied van wonen, werken, studeren, handel en investeringen, en welke patronen zijn in deze economische activiteiten te herkennen, vooral sinds de decenniumwisseling?

Er zijn twee redenen waarom het antwoord op deze vraag belangrijk kan zijn. Ten eerste worden beslissingen en voorkeuren van mensen en organisaties op een bepaald terrein sterk bepaald door het beeld dat zij over het betreffende onderwerp hebben ontwikkeld. Op basis van onderzoek naar wat er feitelijk gebeurt en is gebeurd, kan dit beeld worden bijgesteld, zodat vervolgens personen en organisaties anders (kunnen) handelen. Dit geldt zeker ook voor grensoverschrijdende activiteiten tussen Nederland en Duitsland. Sinds WO II lijkt beeldvorming de allesbepalende factor in de onderlinge verhoudingen. We vinden van alles over Duitsers maar eigenlijk weten we niet zoveel van onze Oosterburen. Dat geldt ook voor de economische activiteiten die zich in de loop der jaren

¹ Hetzelfde geldt voor een recente enquête-uitkomst: 59% van de ondervraagde Drentenaren ziet samenwerking met regio's vlak over de grens met Duitsland als een reële mogelijkheid, en als alternatief voor samenwerking of fusie met Groningen en/of Friesland (Dagblad van het Noorden 22/10/2011).

hebben ontwikkeld, door Nederlanders in Duitsland (en andersom). En voor zover wij daarover informatie hebben, heeft deze betrekking op Duitsland als geheel, en niet specifiek op de nabijgelegen Duitse gebieden.

De tweede reden sluit daarop aan. Vooral door de combinatie van klimaat- en financiële crisis is het aantal onzekerheden de laatste jaren snel gegroeid. Maar wat er ook met de EU of de euro gebeurt, een ding is zeker: de grensoverschrijdende activiteiten in de economische sfeer gaan gewoon door, zoals in dit rapport duidelijk zal worden. Misschien minder snel dan tot dusver, maar soms ook juist sneller. Nationale en vooral regionale overheden in de grensstreek kunnen daarop inspelen omdat er nieuwe mogelijkheden ontstaan. Of zijn zelfs genooddaakt daarop in te spelen omdat grensoverschrijdende activiteiten tot onvoorziene problemen en consequenties kunnen leiden. In beide gevallen is kennis van zaken onontbeerlijk, naast politieke verbeelding over een wenselijke toekomst. Anders gezegd: beleid, van overheden en andere organisaties, wordt effectiever als het is gebaseerd op een grondige analyse van de ontwikkelingen waarop dat beleid is gericht. Als het beeld van de werkelijkheid niet blijkt te kloppen of op drijfzand berust, kan het gevoerde beleid wel succesvol zijn maar dat is dan meer geluk dan wijsheid. Bijna altijd leidt gebrek aan essentiële informatie of een onjuiste analyse tot averechtse of verkeerde beleidsbeslissingen.

Anekdotische informatie over Nederland en Duitsland is er genoeg, eerder teveel dan te weinig. Wat vaak ontbreekt zijn systematische gegevens en een vruchtbare analyse van die gegevens. In deze lacune proberen we te voorzien.

Waarom is het voorgaande vooral van belang voor de provincie Overijssel, en voor andere Oostelijke regio's? Nationale staten zijn in feite een vrij recent verschijnsel in de lange geschiedenis van de menselijke beschaving. De nationale grenzen zoals wij die nu betekenis geven zijn voor een groot deel in de 19^e eeuw ontstaan. Duitsland werd pas in 1870 een nationale staat. Met de komst van de EU (begonnen als EEG) moesten grenzen worden afgebroken die eerder juist met veel moeite waren opgebouwd. Die grenzen waren van bovenaf opgelegd want voor de plaatselijke bevolking in Oostelijk Nederland was een grens met Duitsland vooral een hindernis voor eeuwenoude economische uitwisseling, en alle persoonlijke relaties die daarbij horen. Zo hebben veel Duitsers die in het grensgebied wonen Nederlandse namen (en omgekeerd) en is er veel verwantschap in de dialecten die over en weer worden gesproken. Er zijn met andere woorden nog heel veel sporen in het maatschappelijk landschap die verwijzen naar een situatie waar we nu weer naar toe willen: de afwezigheid van obstakels in het grensoverschrijdend verkeer.

Niet alleen zijn deze sporen in de grensgebieden het sterkst, deze regio's hebben ook de meeste baat bij het verdwijnen van de nationale grenzen. De grensregio's liggen het verst van de Randstad, die nog steeds het zwaartepunt is van de Nederlandse economie, en hun economische ontwikkeling lijkt achter te blijven bij die van Nederland als geheel. Zo'n periferie-effect doet zich het sterkst voor in regio's als Oost Groningen, Zuid Limburg, en Zeeuws Vlaanderen, maar het lijkt ook aanwezig in andere regio's langs de Oostgrens. De vraag kan worden gesteld hoeveel baat die regio's hebben bij economisch beleid dat voor Nederland als geheel wordt ontwikkeld.

Is er aan de andere kant van de grens sprake is van een vergelijkbaar periferie-effect? Ja, dat gold zeker voor de periode 1945-2000 (zie o.a. Molema 2011) en misschien ook tot 2005 (zie Rabobank Groep 2006). Maar voor de meest recente periode geldt het in ieder geval niet, wat betreft de werkgelegenheidsontwikkeling in Niedersachsen. Een studie van het Duitse onderzoeksbureau Regio (2011) toont aan dat in de jaren 2005-2010 de Duitse regio's langs de Nederlandse grens het qua werkgelegenheid juist *beter* hebben gedaan dan de rest van het voormalige West-Duitsland. Dat geldt zowel voor de jaren voorafgaand aan het begin van de financiële crisis (2005-2008) als de jaren

daarna. Een andere verrassende uitkomst is dat in de landelijke gebieden de werkgelegenheid sterker is gestegen dan in de stad.² De vraag is dus of de Oostelijke regio's zich wellicht beter kunnen richten op de Duitse grensregio's dan op de Randstad. Dit rapport geeft enige achtergrondinformatie die bij het beantwoorden van deze vraag relevant kan zijn.

De opbouw van dit rapport is als volgt. Het volgende hoofdstuk gaat over Wonen en Werken. Zijn er de afgelopen decennia meer Nederlanders in Duitsland gaan wonen en/of werken, en gaat het dan vooral of uitsluitend om de grensgebieden? En hoe zit het met de omgekeerde stroom?

Hoofdstuk 3 richt zich studeren over de grens. Neemt het aantal Duitse studenten in het hoger onderwijs inderdaad snel toe, zoals de laatste tijd vaak wordt beweerd? Of vallen ze ons gewoon meer op, vanwege onze oude 'antenne' voor alles wat met Duitsland heeft te maken, en is er over de hele linie meer in- en uitstroom van buitenlandse studenten? Zijn ook de Nederlandse studenten de laatste jaren meer bereid om in Duitsland te studeren?

De handelsrelaties tussen Nederland en Duitsland komen in hoofdstuk 4 aan bod. In het bijzonder besteden we aandacht aan de ex- en importpatronen die zich in de loop der jaren hebben ontwikkeld tussen Nederland en de naburige deelstaten Niedersachsen en Nordrhein-Westfalen.

Hoofdstuk 5 gaat over investeren over de grens. Hoe actief zijn Nederlandse investeerders ondernemingen in Duitsland (geworden)? Richten hun investeringen zich vooral op die naburige deelstaten of speelt (culturele of geografische) afstand hier helemaal geen rol van betekenis? Gaat het vooral om dienstensectoren omdat export daar wat minder voor de hand ligt?

Het rapport sluit af met conclusies en enkele aandachtspunten voor beleid.

Dat deze vier vormen van grensoverschrijdend economisch verkeer hier allemaal aan bod komen, is nogal uniek; de meeste publicaties beperken zich tot een of twee daarvan.

Een ander verschil is dat wij zoveel mogelijk gebruik hebben gemaakt van *Duitse* statistieken. Dat maakt het mogelijk om niet alleen uitspraken te doen over Duitsland als geheel maar te differentiëren naar deelstaten. We hebben in het bijzonder onderzocht of de economische activiteiten van Nederlanders vooral betrekking hebben op de nabijgelegen deelstaten Niedersachsen (in het vervolg meestal aangeduid als NI) en Nordrhein-Westfalen (NRW).

Tot slot zult u als lezer merken dat we nogal wat nieuwe gegevens presenteren. Dat is vooral het gevolg van het (opmerkelijke) feit dat de laatste decennia de economische betrekkingen tussen Nederland en Duitsland zo weinig aandacht hebben gekregen van Nederlandse onderzoekers, en vooral beperkt bleven tot geaggregeerde cijfers en momentopnames. In deze studie proberen we op een creatieve manier de beschikbare statistische gegevens zodanig te (her)ordenen en te analyseren dat meer zicht komt op structurele veranderingen.

Vanwege de beschikbare tijd is onze analyse zeker niet compleet. Zo hebben wij ons in hoofdstuk 5 vooral gericht op de Nederlandse investeringen in Duitsland, omdat deze groter zijn dan de Duitse in Nederland. Hoofdstuk 3 blijft vrijwel uitsluitend beperkt tot Duitse studenten in Nederland omdat

² In deze studie is ook onderzocht of deze gunstige ontwikkeling in Noordwest Duitsland veroorzaakt is door een relatief sterke bevolkingstoename, door een inhaaleffect van vrouwen die niet eerder op de arbeidsmarkt actief waren, door verdringing van voltijdbanen door minder aantrekkelijke arbeidscontracten, of door een toename van banen in de (semi)publieke sector. Dat lijkt niet het geval te zijn en de conclusie moet dus zijn dat het gaat om een reële toename van werkgelegenheid. Verder is opvallend dat de enige bedrijfstak in Noordwest Duitsland met teruglopende werkgelegenheid de voedingsmiddelensector blijkt te zijn: een relatief grote bedrijfstak in dit gedeelte van Duitsland die bovendien als weinig conjunctuurgevoelig wordt beschouwd. De groei van de werkgelegenheid is vooral veroorzaakt door een groei van de duurzame energiesector (windmolens en offshore activiteiten), de bouwnijverheid, de toeristische sector en de scheeps- en vliegtuigbouw.

deze groep ongeveer 10 keer zo groot is als de Nederlandse studenten die bij de Oosterburen hun diploma halen. Er is dus genoeg stof voor een vervolgstudie.

Hoofdstuk 2: Wonen en werken

2.1 Inleiding

In het tijdperk dat nationale staten eigenlijk niet bestonden was het vrij normaal dat mensen naar ver afgelegen streken en steden trokken waar meer werk en dus minder armoede was. Zeker tussen Nederland en Duitsland bestonden er in dit opzicht niet de grenzen zoals wij die de laatste twee eeuwen kennen. Zo is voor Amsterdam berekend dat tussen 1600 en 1650 35 tot 40 procent van de trouwlustigen uit het buitenland kwam. Na 1650 liep dit percentage terug tot ongeveer 25% en bleef rond dit percentage schommelen tot het eind van de 18^e eeuw. De overgrote meerderheid van deze 'vreemdelingen' kwam uit Duitse gebieden, geen enkele streek uitgesloten.

Ook in Noord-Nederland zien we een verband met de economische ontwikkeling, in dit geval met de turfstekerij in Groningen en Drenthe. In de Stad Groningen was in 1700 15% van de mannelijke huwelijkspartners Duits, in 1750 zelfs iets boven de 20% en omstreeks 1775 rond de 16%.

Als gevolg van het ontstaan van nationale staten, die hun grenzen gingen bewaken, loopt de internationale migratie behoorlijk terug. Lag in Amsterdam rond 1800 het percentages buitenlandse huwelijkspartners nog op 23%, in 1850 was dit teruggelopen tot 6%. Overigens was 80% van die buitenlandse huwelijkspartners Duitstalig (Van der Poel 2009, p.4).

Hoe is de huidige situatie, nu we al enige decennia een Europese Unie hebben? Zeker na WO II waren Duitsers heel wat minder welkom in Nederland dan eerder het geval was geweest. En nog steeds mogen Duitsers hun geld hier besteden maar een permanent verblijf is een andere zaak. Dit is de beeldvorming, maar wat is de praktijk? Zijn er tekenen dat ongemerkt de situatie van voor 1800 weer is teruggekeerd, toen het blijkbaar geen grote stap was om van Duitsland naar Nederland te verhuizen?

En hoe omvangrijk is de omgekeerde beweging? Was het voor veel Nederlanders, ondanks de sterke anti-Duitse sentimenten in naoorlogs Nederland, toch geen probleem naar Duitsland te verhuizen? Of is de emigratie naar de oosterburen vooral een recent verschijnsel, vanwege ontwikkelingen op de huizenmarkt en beperkt tot de grensstreek?

Waarom is grensoverschrijdende migratie een relevant thema in een verkenning van de *economische* relaties tussen Nederland en Duitsland? We geven twee redenen, waar we aan het eind van het hoofdstuk op terugkomen.

De eerste reden heeft te maken met de relatie tussen wonen en werken, en dus tussen wonen en economische activiteiten. Er zijn twee opvattingen over deze relatie. De ene is dat meer werk leidt tot meer wonen. Anders gezegd: als je ergens werkgelegenheid en dus economische bedrijvigheid kunt creëren of aantrekken, zullen de mensen daar naar toe trekken om van die economische kansen te profiteren. De andere opvatting is dat het omgekeerde ook geldt, en zelfs sterker is. Daar waar mensen gaan wonen, bijv. vanwege een aangenamer woonklimaat, zal ook meer werkgelegenheid (kunnen) ontstaan. De discussie over deze twee opvattingen – belangrijk als het gaat over krimp of clustervorming - zullen we hier niet voeren, maar zij laat zien dat in een economische analyse informatie over (grensoverschrijdende) migratie zeker belangrijk is; omdat wonen over de grens een gevolg is van of een voorwaarde voor economische ontwikkeling.

Een tweede reden heeft te maken met de wijze waarop innovatie- en samenwerkingsprocessen zich ontwikkelen (en dus met manieren waarop die processen bevorderd kunnen worden). Dat kan, heel algemeen gesproken, op twee manieren: top-down en bottom-up. In het eerste geval wordt eerst een samenwerkingsstructuur gecreëerd bijvoorbeeld door middel van financiële maatregelen om samenwerking te bevorderen. In het tweede geval leiden afzonderlijke samenwerkingsverbanden tot een grotere structuur. In beide gevallen echter kan samenwerking alleen ontstaan als betrokkenen daartoe bereid en in staat zijn. Er moeten dus niet teveel culturele en wettelijke barrières zijn, er moet sprake zijn van complementariteit (je

moet iets aan elkaar hebben), en er moeten mensen en organisaties zijn die voor verbindingen en vertalingen kunnen zorgen. Het is belangrijk om te constateren dat meestal niet op voorhand bekend is of aan al die voorwaarden is voldaan, het moet in de praktijk blijken. En dat is de reden waarom samenwerking alleen van de grond kan komen als er al persoonlijke netwerken zijn waarop voortgebouwd kan worden. Daarom mag, zeker voor de beginfase van grensoverschrijdende samenwerking, de bijdrage van 'Duitse Nederlanders' en 'Nederlandse Duitsers' niet worden onderschat. En dus is belang te weten in welke mate en op welke plekken - zowel qua regio's als qua sectoren - Nederlanders voor verbindingen in Duitsland kunnen zorgen (omdat ze daar al geworteld zijn) en Duitsers voor verbindingen in Nederland. Deze verbindingen kunnen als een vorm van sociaal kapitaal worden beschouwd.

De volgende paragraaf gaat over veranderingen in de periode 1996-2010 wat betreft Nederlanders die in Duitsland wonen en Duitsers in Nederland, waarbij ook een vergelijking met Nederland – België wordt gemaakt. Paragraaf 2.3 handelt over het fenomeen grensarbeid: wonen in het ene, en werken in het andere land. Paragraaf 2.4 geeft een korte schets van de migratie in de EUREGIO, een samenwerkingsverband tussen enkele Overijsselse gemeenten en Duitse lokale overheden. Na een korte inventarisatie van statistische gegevens over Nederlanders die in Duitsland wonen, volgen de belangrijkste conclusies.

2.2 Wonen over de grens

Volgens het Compendium voor de Leefomgeving, een gezamenlijke uitgave van het CBS, het Planbureau voor de Leefomgeving (PBL) en de Wageningse Universiteit, is het aantal Nederlanders die in Duitsland wonen met 16% gestegen in de periode 1996-2010. Het stijgingspercentage voor het aantal Nederlanders die in België wonen is nog veel hoger: 42%.³ Voor het overige zijn er volgens het Compendium vooral overeenkomsten." Ook is het aantal Belgen en Duitsers woonachtig in Nederland toegenomen. Nederlanders wonen voornamelijk in de grensgemeenten van hun buurlanden. Andersom is dat ook het geval voor de Duitsers en Belgen". Zijn er inderdaad zoveel overeenkomsten tussen Duitsland en België wat betreft het grensoverschrijdend woonverkeer? Laten we eerst eens kijken naar de statistieken die het Compendium-onderdeel 'wonen over de grens' zelf verschaft.

Tabel 2.1: Aantal Nederlanders in Duitsland, en Duitsers in Nederland, 1996-2010 (x 1000)

	Aantal Nederlanders in Duitsland			Aantal Duitsers in Nederland		
	totaal	in grensstreek	overig	totaal	in grensstreek	overig
1996	113	30	83	54	23	31
2000	111	28	83	54	21	33
2004	119	36	83	57	18	39
2007	124	45	79	60	17	43
2010	135	54	81	68	17	51

Bron: PBL, CBS, NIS, eigen berekeningen

Tabel 2.1 maakt een onderscheid tussen Nederlanders die dicht bij tegen de Nederlandse grens wonen, en de Nederlanders die in de rest van Duitsland wonen. Dan blijkt dat de stijging van het aantal Nederlanders in Duitsland geheel voor rekening komt van de eerste groep en pas na 2000 begint; vanaf 2001 geldt de hypotheekrenteaftrek ook voor een koopwoning in het buitenland. De meeste 'Duitse Nederlanders' wonen niet in de grensgemeenten, zoals het Compendium beweert,

³ De stijging van het aantal Nederlanders in Duitsland resp. België is in het Compendium uitgedrukt in een percentage van de stand anno 2010. Gebruikelijker is om niet het laatste jaar (2010) maar het eerste jaar (1996) op 100% te stellen. De stijgingspercentages worden dan 19% voor Duitsland en 74% voor België.

maar in de rest van Duitsland; wel is het aandeel van deze categorie gezakt, van 73% in 1996 naar 60% in 2010.

Bij de Duitsers die in Nederland wonen, zien we een heel ander ruimtelijk patroon. Het totale aantal is eveneens gestegen, al is de groei wel een stuk lager (zowel absoluut als relatief). Het grote verschil: in de grensstreek zijn juist *minder* Duitsers gaan wonen en in de rest van Nederland fors meer⁴. Overigens gaat het hier alleen over in Nederland wonende Duitsers die uitsluitend over de Duitse nationaliteit beschikken; volgens de website van de Deutsch-Niederländische Handelskammer (DHNK) zijn er meer dan 118.000 mensen die zowel de Duitse als de Nederlandse nationaliteit hebben. In het Compendium worden deze als Nederlanders beschouwd.

Maken we een vergelijking tussen de Duitse grensstreek en de Nederlandse, dan zien we een divergerende ontwikkeling: de Nederlanders die de afgelopen jaren naar Duitsland emigreerden, houden het dicht bij huis, terwijl de Duitsers juist steeds verder weg in Nederland zijn gaan wonen. Als we een vergelijking maken met het aantal Nederlanders dat in België is gaan wonen, is er eveneens een duidelijk verschil. De toename is groter (42%) en bovendien heeft die groei niet alleen in de grensstreek plaatsgevonden, al is ze daar wel het grootst (tabel 2.2)

Tabel 2.2: Aantal Nederlanders in België, 1996-2010 (x 1000)

	totaal	in grensstreek	overig
1996	77	34	43
2000	86	44	42
2004	101	54	47
2007	147	63	84
2010	134	72	62

Bron: PBL, CBS, NIS, eigen berekeningen

Tabel 2.3: Grensoverschrijdend wonen in Nederland, Duitsland en België, 1996-2010 (x 1000)

	Nederland - Duitsland			Nederland - België		
	NL→DE	NL←DE	saldo	NL→B	NL←B	saldo
1996	113	54	59	77	24	53
2000	111	54	57	86	25	61
2004	119	57	62	101	26	75
2007	124	60	64	147	26	121
2010	135	68	67	134	27	107

Bron: PBL, CBS, NIS, eigen berekeningen

Er is nog een ander verschil: het aantal Nederlanders dat in Duitsland is gaan wonen is behoorlijk gestegen maar die toename geldt ook voor het aantal Duitsers dat in Nederland is gaan wonen (Nederland←Duitsland), zodat het saldo maar langzaam toeneemt. Bij Nederland en België ligt dat heel anders: terwijl het aantal Nederlanders in België zeer fors is toegenomen, zijn er in de periode 1996-2010 nauwelijks meer Belgen in Nederland gaan wonen (tabel 2.3)

2.3 Grensarbeid

Grensarbeid wordt vaak geassocieerd met werken over de grens als er in het eigen land te weinig banen of te lage lonen zijn. Zo werkten in de jaren '60 en '70 nogal wat mensen uit Limburg en Gelderland in het Ruhrgebied. De laatste jaren is een heel andere vorm van grensarbeid ontstaan. Men gaat de grens over, niet op zoek naar werk maar naar een andere *woning*. Het behoud van de

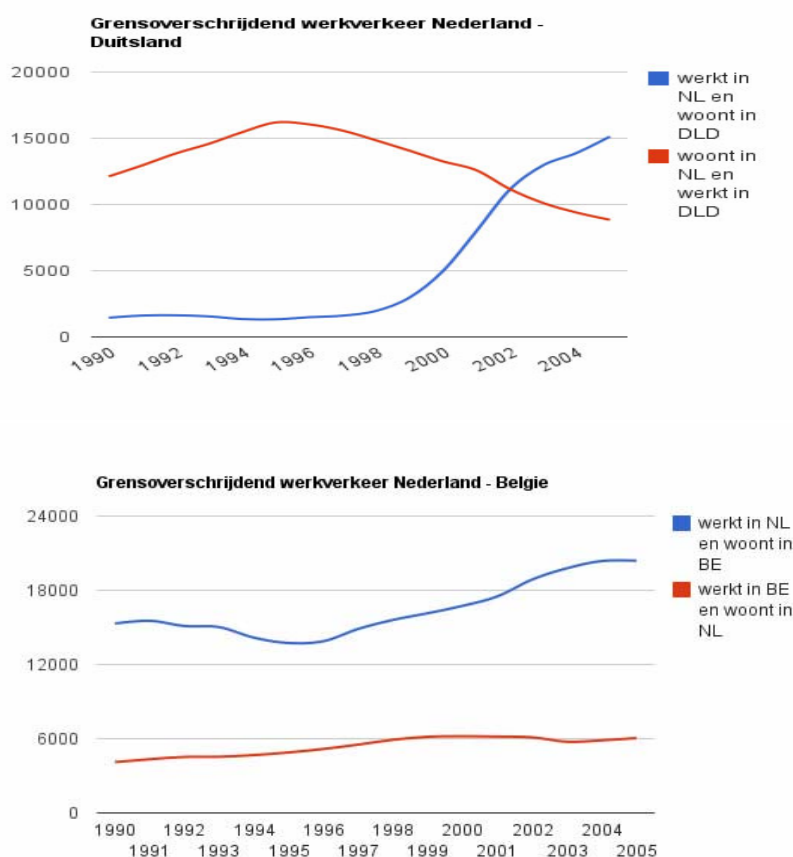
⁴ Dat blijkt ook aan het slot van het betreffende Compendium- onderdeel: "In het stadsgewest Amsterdam woont het hoogste aandeel Duitsers (18%), op de voet gevolgd door stadsgewest Heerlen (14%). Opvallend is dat het aantal Duitsers in Stadsgewest Amsterdam sinds 2007 groeide met ruim 15%, terwijl het aantal Duitsers in Stadsgewest Heerlen afnam met 9 procent." <http://www.compendiumvoordeleefomgeving.nl/indicatoren/nl2060-Wonen-over-de-grens.html?i=35-173>

Nederlandse baan is vaak voorwaarde om de hypotheek te krijgen die het wonen over de grens mogelijk maakt.

Figuur 2.1⁵ toont een sterke toename van het aantal mensen dat in Duitsland woont en in Nederland (bleef) werken. Vanaf 1999 is dit aantal gestegen van bijna 3.000 naar ruim 15.000 in 2005 (het laatste jaar dat deze CBS- statistiek werd bijgehouden).

Hoe uitzonderlijk deze groei is geweest, blijkt uit de vergelijking met de omgekeerde stroom: woonachtig in Nederland en werkzaam in Duitsland. Deze is in dezelfde periode behoorlijk ingekrompen, terwijl zij in de periode 1990-1995 juist was gegroeid. Had Duitsland eerst een 'overschot aan grensarbeiders', sinds 2002 dat omgeslagen in een tekort, in de zin dat nu de combinatie wonen in Duitsland en werken in Nederland vaker voorkomt dan andersom.

Hoe anders is in dit opzicht de situatie in België. Het aantal mensen dat in Nederland werkt en in België woont, is eveneens gegroeid maar beduidend minder dan in vergelijking met Duitsland. Bovendien was er ook een (lichte) groei van de omgekeerde stroom, zoals figuur 2.2 laat zien.

⁵De gegevens tot 2003 in deze en de volgende figuur zijn afkomstig van Van Cruchten en Kuijpers (2003, p. 19-20), aangevuld met gegevens over de jaren 2003-2005 die via Statline nog beschikbaar zijn
[http://statline.cbs.nl/StatWeb/publication/?DM=SLNederland&PA=37934GRA&D1=0-3&D2=0&D3=0&D4=\(I-11\)-I&VW=T](http://statline.cbs.nl/StatWeb/publication/?DM=SLNederland&PA=37934GRA&D1=0-3&D2=0&D3=0&D4=(I-11)-I&VW=T)
(opgevraagd 30-11-2011)

2.4 Migratie in de EUREGIO

In 1958 is de euregio Gronau-Enschede (in het vervolg aangeduid als EUREGIO) opgericht, als eerste van de vijf grensoverschrijdende samenwerkingsverbanden tussen Nederlandse en Duitse overheden⁶. In Overijssel behoren de Regio Twente en enkele gemeenten in de Regio Noordoost-Overijssel (Hardenberg en Ommen) tot de EUREGIO. Verder zijn van Nederlandse zijde de Regio Achterhoek (Provincie Gelderland) en de gemeente Coevorden (Provincie Drenthe) vertegenwoordigd. Het volgende kaartje geeft een overzicht, ook van de Duitse deelnemers.

In het kader van het Interreg-project 'EUREGIO bewe(e)gt' zijn voor de periode 2005-2009 migratiebewegingen voor de EUREGIO in kaart gebracht. Volgens de voorlopige uitkomsten⁷ zijn er in die periode meer mensen vanuit Nederland in het Duitse gedeelte van die EUREGIO gaan wonen dan mensen vanuit Duitsland naar het Nederlandse gedeelte. Het verschil is echter steeds kleiner geworden en in 2009 gingen er voor het eerst meer mensen vanuit Duitsland naar Nederland dan omgekeerd.

Tabel 2.4 toont de veranderingen in het percentage buitenlanders in de totale bevolking, in de periode 2000-2009, zowel voor drie Kreisen die tegen de Nederlandse grens aan liggen (waarvan Kreis Kleve niet tot de EUREGIO behoort), als voor twee Kreisen die iets verder weg liggen (grecursiveerd). Bij de laatste twee is het aandeel buitenlanders licht gedaald, terwijl bij de eerste drie dit aandeel juist behoorlijk is gestegen. Het lijkt aannemelijk dat die toename vooral is te danken aan de toestroom van Nederlanders.

Tabel 2.4: Percentage buitenlanders in de totale bevolking, voor diverse Kreisen (2000-2009)

Kreis	2000	2004	2009
Borken	6,6	6,6	6,9
Grafschaft Bentheim	7,7	10,1	11,8
Kleve	7,4	8,0	9,4
Coesfeld	4,2	4,0	4,0
Steinfurt	5,9	5,7	5,6

⁶ De andere euregio's aan de grens met Duitsland zijn de Eems-Dollard Regio (EDR) in het Noorden, en in zuidelijke richting: de euregio's Rijn-Waal, Rijn-Maas-Noord, en Maas-Rijn.

⁷ Deze informatie over de voorlopige uitkomsten is afkomstig van mevrouw Egermann, hoofd van het bestuurssecretariaat van de EUREGIO. De definitieve gegevens komen in de loop van 2012 beschikbaar op het volgende internetadres: <https://www.euregio.de/onderzoekresultaten>

Bron: Statistisches Bundesamt 2011,

2.5 Nederlanders in Duitsland

De situatie in de Duitse (en Belgische) grensregio's krijgt de laatste jaren behoorlijk wat aandacht, maar wat weten we nu eigenlijk van al die Nederlanders die in de rest van Duitsland wonen? Niet veel, zo blijkt uit onze inventarisatie van de beschikbare schriftelijke en digitale documentatie. Deze paragraaf vult de lacune op dit gebied tot op zekere hoogte, door enkele opvallende cijfers in de Duitse statistieken te presenteren.

Aan het begin van dit hoofdstuk werd al gesignaleerd dat de meeste Duitse Nederlanders (in Duitsland wonende Nederlanders) *niet* in de grensstreek wonen, en als het ware midden tussen de Duitsers. Volgens cijfers van het Duitse CBS, het Statistisches Bundesamt, heeft deze groep wel een voorkeur voor de twee nabijgelegen deelstaten Niedersachsen en Nordrhein-Westfalen (NRW), waar - inclusief de grensstreken - in 2010 71% van de Nederlanders woont. Dat is ruim twee keer zoveel als het aandeel van deze twee deelstaten in de totale Duitse bevolking (32%). Andere sprekende getallen zijn dat 24% van de Duitse Nederlanders daar al langer dan 40 jaar woont, hetzelfde percentage in Duitsland geboren is, en de gemiddelde verblijfsduur van Nederlanders in Duitsland ruim 23 jaar is.

Er lijkt dus sprake van een soort U-curve met aan de ene kant een hoog aandeel van Nederlanders die minder dan 10 jaar in Duitsland wonen (42%) en waarschijnlijk overwegend in de grensstreek, en aan de andere kant een relatief grote groep die al behoorlijk lang in Duitsland woont, en vaak wat verder weg van de grens.

Bij die laatste groep gaat het waarschijnlijk voor een belangrijk deel om gemengde huwelijken. Tabel 2.5 toont het aantal in Duitsland geregistreerde gemengde huwelijksrelaties. In 2004 ging het om ongeveer 39.000 huwelijken, een aantal dat sindsdien licht is gegroeid – een groei die overigens geheel toe te schrijven is aan de combinatie van Nederlandse man en Duitse vrouw.

Tabel 2.5: Aantal gehuwden en samenwonenden met Nederlandse en Duitse partner, geregistreerd in Duitsland (x 1000)

categorie	2004	2008	2010
Nederlandse man en Duitse vrouw	20	22	25
Nederlandse vrouw en Duitse man	19	16	19
<i>totaal</i>	39	38	44

Bron: Mikrozensus

Interessant zijn ook de cijfers uit een publicatie van het Bundesagentur für Arbeit (2011) over buitenlanders op de Duitse arbeidsmarkt.

- Eind 2008 vormden Nederlanders 2,0% van het totaal aantal buitenlanders in Duitsland, een lager percentage dan Italianen, Polen, Grieken en Oostenrijkers, maar hoger dan de overige EU-landen.
- Hun aandeel in de *werkgelegenheid* van buitenlanders is wat kleiner, namelijk 1,6%. Nog veel lager is hun aandeel in het totaal aantal *werkloze* buitenlanders: 0,6%.

Het verschil tussen de eerste twee percentages heeft ongetwijfeld grotendeels te maken met de eerder genoemde omslag in de grensarbeid (zie figuur 2.1). Het verschil tussen de laatste twee percentages suggereert dat de Nederlanders die midden tussen de Duitsers wonen, betrekkelijk weinig problemen ondervinden op de Duitse arbeidsmarkt.

Kijken we naar de veranderingen in het meest recente jaar waarover gegevens voor Duitsland beschikbaar zijn, dan blijkt Nederland in 2008 voor een netto-instroom te zorgen van + 3.940, het verschil tussen de 11,4 duizend Nederlanders die zich toen in Duitsland vestigden en 7,5 duizend Nederlanders die het land weer verlieten. Na Roemenie is Nederland daarmee het EU-land met de

hoogste netto-instroom, veel hoger dan Polen (+450) en Frankrijk (+370). Uit de gegevens die eerder in dit hoofdstuk werden gepresenteerd, kan worden opgemaakt dat deze groei – per saldo⁸ - vrijwel volledig toe te schrijven aan de Nederlanders die zich net over de grens hebben gevestigd en overwegend in Nederland zijn blijven werken.

De sterke groei van het aantal Nederlanders die in Duitsland wonen, wijkt af van de algemene trend: andere buurlanden die ook al wat langer EU-lid zijn, zoals Denemarken, België, Frankrijk, Zwitserland en Oostenrijk, laten vanaf 2001 juist een *negatief* emigratiesaldo richting Duitsland zien⁹. Zoals gezegd, dat zou ook voor Nederland gelden als we de recente en nogal uitzonderlijke groei van het aantal Nederlanders in de Duitse grensstreek buiten beschouwing laten.

2.6 Conclusies en discussie

Op basis van hoofdstuk 2 kunnen de volgende conclusies worden getrokken.

- Er is vanaf ongeveer 2005 een sterke toename van het aantal Nederlanders die in Duitsland wonen, terwijl ook de omgekeerde stroom is gegroeid maar dan in iets mindere mate.
- Deze sterke groei is in vergelijking met andere ‘oudere’ EU-landen zeer uitzonderlijk maar komt vrijwel geheel voor rekening van de grensregio’s; in de rest van Duitsland was er per saldo geen toename van het aantal Nederlanders.
- Dit groeipatroon wijkt af van het grensoverschrijdend wonen van Duitsers en Belgen in Nederland, en heeft dus blijkbaar uitzonderlijke oorzaken en achtergronden.
- Tot ongeveer 2002 was het aantal Nederlanders die in Duitsland werken en in Nederland (bleven) wonen groter dan het aantal Nederlanders die in Nederland werken en in Duitsland wonen. Daarna is er een snelle overgang naar het omgekeerde patroon van grensarbeid, zodat de situatie nu overeenkomt met België waar relatief veel Nederlanders wonen die in Nederland werken.
- Het meest opmerkelijke is wellicht dat er vóór 1996 al zoveel Nederlanders in Duitsland woonden, ruim twee keer zoveel als er Duitsers in Nederland, en aanzienlijk meer dan er Nederlanders in België verbleven. Blijkbaar was de anti-Duitse stemming, die heel lang in Nederland domineerde, voor hen geen belemmering om emigreren.

Wat kunnen we voor de toekomst verwachten? Wordt bijvoorbeeld het Belgisch-Nederlandse patroon – er wonen per saldo meer Nederlanders in België dan er werken – nu ook op Duitsland-Nederland van toepassing? Om te beginnen spelen veranderingen op de huizenmarkt hierbij een grote rol. Naarmate meer Nederlanders de grens oversteken worden de huizen in Duitsland minder goedkoop. Deze simpele wet van vraag en aanbod heeft de laatste jaren zeker een belangrijke rol gespeeld: het prijsverschil is steeds kleiner geworden, zowel in België als in Duitsland. Ook relevant zijn waarschijnlijk de veranderingen op het fiscale vlak. Afschaffing of vermindering van de hypotheekrenteaftrek bijvoorbeeld zal de combinatie van werken in Nederland en wonen over de grens misschien minder aantrekkelijk maken.

De toekomst voorspellen is op dit gebied vooral zo moeilijk omdat de recente trend dat veel Nederlanders vlak over de grens zijn gaan wonen, sterk lijkt te zijn beïnvloed door de bovengenoemde economische voordelen. Het is de vraag of deze trend aanhoudt zodra deze voordelen wat minder worden, zoals te verwachten is. Als de motivatie om in Duitsland te gaan

⁸ Bedacht moet worden dat de gepresenteerde cijfers bijna altijd saldi zijn, dus combinaties van plussen en minnen. Een nadere analyse kan uitwijzen dat ‘de plussen’ specifieke patronen vertonen die de saldi niet laten zien. Datzelfde geldt voor ‘de minnen’.

⁹ http://de.wikipedia.org/wiki/Demografie_Deutschlands. Ook het aantal mensen met de Engelse en Amerikaanse nationaliteit neemt in Duitsland af, waarschijnlijk als gevolg van de vermindering van het aantal militairen uit die landen.

wonen, uitsluitend door de eigen portemonnee wordt bepaald, dan zal deze emigratiestroom snel afzwakken en zelfs in de min belanden. De situatie wordt anders wanneer de sociale en culturele integratie goed op gang komt. In dat opzicht zou het wellicht nuttig zijn meer te weten te komen over de 'onbekende meerderheid' van Nederlanders die al eerder naar de Oosterburen zijn geëmigreerd, en daar – naar het lijkt – goed zijn geïntegreerd in de Duitse samenleving.

In paragraaf 2.1 spraken we over twee alternatieve hypothesen over de relatie tussen wonen en werken. Volgens de eerste leidt meer werkgelegenheid tot uitbreiding van de bevolking, zodat je krimp in de bevolking kunt voorkomen of verminderen door meer economische bedrijvigheid aan te trekken. Volgens de tweede hypothese zal een beter woonklimaat in een bepaalde streek ertoe leiden dat meer (hoogopgeleide) mensen daar willen wonen zodat het voor bedrijven aantrekkelijk wordt zich in die omgeving te vestigen. In het inleidende hoofdstuk is melding gemaakt van een studie van het Duitse onderzoeksbureau Regio (2011), waaruit blijkt dat in de jaren 2005-2010 de Duitse regio's langs de Nederlandse grens het qua werkgelegenheid beter hebben gedaan dan de rest van het voormalige West-Duitsland. Wat is het verband met de sterk toegenomen 'emigratie' van Nederlanders naar net over de grens? Een toevallige samenloop van omstandigheden? Of een bevestiging van de tweede hypothese? Alvorens een verantwoorde uitspraak te doen is meer onderzoek nodig, omdat tal van andere factoren een belangrijke rol spelen in de ingewikkelde relatie tussen wonen en werken in het Duits-Nederlandse grensgebied.

Paragraaf 2.1 ging ook over een vorm van sociaal kapitaal die nog weinig aandacht krijgt maar wel belangrijk kan zijn. De gedachte is dat grensoverschrijdende economische integratie bevorderd kan worden door gebruik te maken van bestaande persoonlijke netwerken. De bevindingen in dit hoofdstuk geven voedsel aan twee voorlopige conclusies (die dus eerder als hypothesen voor verder onderzoek gezien moeten worden). De eerste is dat dit sociaal kapitaal nog grotendeels ontbreekt bij de meeste recente 'emigratiegolf': Nederlanders die voornamelijk om economische redenen net over de grens zijn gaan wonen. Zolang zij nog niet zijn geïntegreerd in de Duitse samenleving vormen zij waarschijnlijk eerder een obstakel dan een voertuig voor versterking van de economische integratie. Dit ligt heel anders bij de andere groep Duitse Nederlanders. Die wonen al betrekkelijk lang in Duitsland en over het hele land verspreid, en ze lijken ook goed geïntegreerd in de Duitse samenleving.

3. Studeren

3.1 Inleiding

Bij buitenlandse studenten in Nederland zullen de meeste mensen waarschijnlijk denken aan studenten uit China, Arabische landen of ontwikkelingslanden. De feiten zijn anders: anno 2011 is in het hoger onderwijs bijna de helft van de buitenlandse studenten uit Duitsland afkomstig. Dat roept een aantal vragen op, die in dit hoofdstuk aan bod komen (maar niet altijd beantwoord kunnen worden).

1. Is deze instroom van Duitse studenten vooral iets van de laatste tijd, of een ontwikkeling die al langer gaande is? Hoe staat het met de omgekeerde stroom: Nederlandse studenten die Duitsland studeren?
2. Voor welke studierichtingen en –niveaus hebben Duitse studenten belangstelling als ze in Nederland gaan studeren? Wijkt dat profiel af van Duitse studenten die in andere landen studeren? En van Nederlanders die in Duitsland studeren?
3. Volgen Duitse studenten vooral een studie aan Nederlandse universiteiten en hogescholen die dicht bij de grens zijn gelegen, of is er eerder een gelijkmatige verdeling over Nederland?

De volgende paragraaf gaat over de verschillen tussen Nederland en Duitsland wat betreft het aandeel van de studenten die uit het buitenland komen of in het buitenland studeren. In paragraaf 3.3. wordt onderzocht of Duitse studenten een duidelijke voorkeur hebben voor bepaalde studierichtingen als ze in Nederland of in andere landen gaan studeren. Een andere hypothese is dat afstand een belangrijkere rol speelt, in de zin dat zij bij voorkeur in Oost-Nederland gaan studeren (par. 3.4). Tot slot worden enkele conclusies getrokken en enkele kanttekeningen gezet.

3.2 Het aandeel van buitenlandse studenten

In het studiejaar 2010/11 is volgens Nuffic (2011, p. 6-15) niet minder dan 46% van het aantal buitenlandse studenten die aan Nederlandse universiteiten en Hbo-instellingen staan ingeschreven, afkomstig uit Duitsland. In absolute getallen gaat om 24.750 studenten, waarmee Duitsland ver uitsteekt boven de andere twee toppers: China (5.450) en België (2.654).

De toppositie van Duitsland bij de instroom van buitenlandse studenten is iets van de laatste jaren. In het studiejaar 1999/2000 studeren er slechts 1.764 Duitsers in Nederland¹⁰. In 2003/04 ligt dat aantal op 5.569, en in 2009/10 op 20.805 (DAAD/HIS, diverse jaren). In dat laatste studiejaar zijn er volgens Nuffic (2011, p. 18) 2.100, volgens Duitse cijfers¹¹ 1.449 Nederlanders aan een Duitse universiteit of hogeschool ingeschreven, veel minder dan het aantal Nederlandse studenten bij Britse en aan Belgische instellingen voor hoger onderwijs (5.800 resp. 4.450).

Om die reden zal hierna vooral aandacht worden besteed aan de kenmerken van de Duitse studenten die in Nederland een studie volgen, meer dan aan Nederlandse studenten die in Duitsland studeren.

¹⁰ Volgens Marzell (persoonlijke correspondentie) is het aantal Duitse studenten in Nederland in de periode 1992-2004 aanzienlijk hoger dan in de officiële statistieken naar voren komt. In die periode is van een groot aantal buitenlandse studenten de nationaliteit niet geregistreerd. Marzell (2004) presenteert schattingen voor enkele jaren die 40-60 procent hoger liggen dan de officiële aantallen.

¹¹ <http://www.wissenschaftweltoffen.de/daten/1/2/1>

Om de bovengenoemde cijfers in het juiste perspectief te plaatsen, moeten de volgende kanttekeningen worden geplaatst.

- Het betreft hier wat door Nuffic als *diplomamobilititeit* wordt aangeduid; het gaat dan om buitenlanders die bij een Nederlandse publieke instelling voor hoger onderwijs (universiteit of hbo, m.u.v. de Open Universiteit) staan ingeschreven, en meestal ook met een diploma verlaten. Daarnaast is er *studiepuntenmobilititeit*, de mobiliteit van studenten die in eigen land een studie volgen en een (meestal klein) deel van die studie in het buitenland doen. In Nederland gaat het slechts om 13% van alle buitenlandse studenten die in 2010/11 aan een Nederlandse universiteit studeren; vanaf 2005/06 blijft deze categorie redelijk constant, ruim acht duizend buitenlandse studenten (Nuffic 2011, p. 16). Hoe belangrijk dat onderscheid is blijkt ook als we kijken naar de Duitse studenten die in het buitenland studeren: als zij een buitenlands diploma willen hebben, kiest 18% voor een Nederlandse onderwijsinstelling; studeren ze alleen voor studiepunten in het buitenland, dan kiest slechts 3% van de Duitse studenten voor Nederland.
- Dat veel Duitsers in Nederland een studie volgen terwijl de omgekeerde stroom veel kleiner is, kan niet worden verklaard door overeenkomstige verschillen in internationalisering tussen deze twee landen. Anders gezegd: het is niet zo dat Nederland toegankelijker is voor buitenlandse studenten dan Duitsland. Uit tabel 3.1 blijkt juist het tegendeel.

Tabel 3.1: Aandeel van studenten die in het buitenland studeren, en van buitenlandse studenten (2003-2008)

	Uitstroom: studenten in het buitenland		Instroom: buitenlandse studenten	
	2003	2008	2003	2008
Nederland	2,4	2,3	3,9	6,8
Duitsland	2,8	4,2	10,7	10,9
Verenigd Koninkrijk	1,2	1,2	11,2	19,9
België	3,1	2,8	11,2	10,6
Oostenrijk	5,5	4,5	13,5	18,7
Zwitserland	4,7	5,0	17,7	20,3
Zweden	3,6	3,8	6,2	8,5

Bron: DAAD/HIS, <http://www.wissenschaftswelttoffen.de/daten/5/3/1> (op basis van OECD-cijfers);

Tabel 3.1 laat zien dat in Nederland het percentage buitenlandse studenten (de instroom) veel lager ligt dan in Duitsland en dan in de andere genoemde landen; weliswaar is de instroom behoorlijk gestegen maar het Nederlandse percentage ligt nog steeds onder het EU-gemiddelde. Bovendien is deze groei vooral te danken aan de enorme toename van het aantal Duitse studenten. Anno 2010/11 is het percentage buitenlandse studenten in Nederland opgelopen naar 8,0% (Nuffic 2011), dat zoals gezegd voor bijna de helft bestaat uit Duitse studenten. Zouden die buiten beschouwing worden gelaten, dan zou Nederland momenteel slechts op ongeveer 4% zitten, wat nogal laag is vergeleken met andere kleine Europese landen, en met Duitsland.

Op een ander terrein heeft Duitsland eveneens een duidelijke voorsprong: niet minder dan tweederde van de buitenlandse studenten komt van buiten de EU. In Nederland geldt dat slechts voor een derde van de buitenlandse studenten. Vergelijkbare landen als Zweden, Denemarken en Finland scoren hier hoger (Nuffic 2011, p. 72).

Nederland scoort ook nogal laag als het gaat om studenten die in het buitenland studeren (de uitstroom¹²). Andere landen scoren veel hoger, m.u.v. het VK. Duitsland laat een behoorlijke

¹² Het totaal aantal Nederlandse studenten die in het buitenland studeren, is gestegen van 18.100 in 2003/04 naar 22.000 in 2007/08. Het VK is het meest geliefd (5.800 in 2007/08), daarna volgen België en Duitsland (2.100). Bij een kleine zes duizend studenten gaat het alleen om een *tijdelijk* verblijf in het buitenland, dus om studiepuntenmobilititeit (Nuffic 2011, p. 17-18). Het lijkt erop dat in de laatste jaren Nederland zijn achterstand aan het inlopen is (zie Nuffic 2011, p104-105).

verhoging zien, en dat is niet alleen te danken aan de verhoogde uitstroom naar Nederland en naar andere kleine buurlanden zoals Oostenrijk, Zwitserland en Zweden (DAAD/HIS 2011, p. 41)

De belangrijkste conclusie is dat Nederland op het terrein van het hoger onderwijs veel minder internationale mobiliteit kent dan andere vergelijkbare landen (zoals België, Zwitserland en Oostenrijk), en zeker minder dan Duitsland. Dit geldt zowel voor de in- als voor de uitstroom.

3.3 Internationale 'division of education' ?

Zoals we in het volgende hoofdstuk zullen zien, hebben Nederland en Duitsland in economisch opzicht een behoorlijk verschillend specialisatiepatroon. De Oosterburen zijn bij voorbeeld relatief goed in de instrumenten-, machine- en apparatenbouw en vooral in de auto-industrie, terwijl Nederland beter is in logistiek en landbouw. Dit wordt weerspiegeld in de sectorale structuur van beide landen. Anders gezegd: de sterke bedrijfstakken hebben een relatief groot aandeel in de sectorale structuur, omdat er veel voor de buitenlandse markt wordt geproduceerd.

Bestaat er naast - of als gevolg van - deze arbeidsverdeling ('division of labour') ook zoets als een internationale onderwijsverdeling ('division of education')? Wanneer bijv. Duitse studenten in een ander land gaan studeren, hebben ze dan een voorkeur voor een studie die daar beter is dan in eigen land? Die voorsprong van het andere land kan gelegen zijn in vakinhoudelijke aspecten maar ook in het internationale karakter (bijv. Engelstalig programma) of het ontbreken van een numerus fixus¹³.

Tabel 3.2 geeft enige indicaties. Bekend is dat de natuur- en Ingenieurswetenschappen in Duitsland een redelijk hoog niveau hebben en bij voorbeeld in vergelijking met Nederland relatief veel studenten trekken¹⁴. Van de studenten in Duitsland kiest 18% voor de wis- en natuurwetenschappen en 16% voor de ingenieursopleiding. Van de Duitsers die in het buitenland studeren kiest een veel lager aandeel voor deze twee studierichtingen; alleen Zwitserland en het VK scoren hier relatief hoog. Van de Duitse studenten die zich in Nederland voor een hogere onderwijsinstelling hebben ingeschreven, kiest slechts 6% voor een van die twee studierichtingen.

Tabel 3.2: Studiekeuzes van Duitse studenten in eigen land en in andere Europese landen

	Duitsland 2008	1999 (1.764)	Nederland 2003 (5.569)	2009 (20.805)	Oostenrijk 2009	Zwitserland 2009	VK 2007	België 2007
Economie & Bedrijfskunde	14	53		30	17	22	24	
Rechten & Sociale Wetenschappen	17	22	52	16	24	15	22	15
Talen	23	13	10	7	14	12	14	4
Natuurwetenschappen	18	3	3	3	9	18	14	6
Ingenieurswetenschappen	16	5	3	3	8	13	10	6
Medisch	6	4	10	13	14	6	6	10
Kunst	n.b	-	11	7	9	6	6	10
Overige		0	10					
Totaal	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%

Bron: DAAD/HIS, diverse jaren

¹³ De toestroom van Duitse studenten naar Nederland (en naar andere landen) heeft zeker te maken met de numerus fixus die bij sommige studies in Duitsland is ingevoerd, bijv. bij psychologie en medicijnen. We hebben daar geen overzicht van samengesteld, omdat we op zoek zijn naar lange-termijn trends en een numerus fixus vaak een tijdelijke aangelegenheid is.

¹⁴ Beide kenmerken verklaren waarschijnlijk voor een belangrijk deel waarom Duitsland relatief goed is in de instrumenten- en machinebouw en in de auto-industrie. Het omgekeerde – de sterke concurrentiepositie verklaart de populariteit en de kwaliteit van het bijbehorende onderwijs - geldt waarschijnlijk ook, zodat sommige auteurs spreken van co-evolutie.

Voor welke studierichtingen kiezen de Duitse studenten dan wel als ze in Nederland gaan studeren? Aanvankelijk was vooral Economie en Bedrijfskunde bij hen in trek (tabel 3.2). In 1999 was dat niet minder dan 53%, tien jaar later was dat gezakt naar 30%. Omdat het totaal aantal Duitse studenten in die periode razend snel toenam, zoals we eerder hebben gezien, is het aantal Duitse economie- en bedrijfskundestudenten toch behoorlijk gegroeid in Nederland. Hetzelfde geldt voor Rechten en Sociale Wetenschappen. De sterkste groei van het aantal Duitse studenten heeft plaatsgevonden bij medische vakken ¹⁵, zowel in absolute als in relatieve zin. Niet minder dan 13% van de Duitse studenten koos in Nederland voor deze studie, veel hoger dan de Duitse studenten in bijv. Zwitserland, het VK en in eigen land zelf hebben gekozen ¹⁶.

Naast deze horizontale opsplitsing kan bij de internationale onderwijsverdeling ook een verticale dimensie worden onderscheiden. Daarbij gaat het om de vraag in welke mate Duitse studenten in Nederland voor een bachelor- of voor een masterstudie kiezen.

Tabel 3.3 laat zien dat 89% van de Duitse studenten in Nederland een bachelorstudie volgt, en slechts 9 % een masteropleiding ¹⁷. In andere landen kiezen Duitse studenten relatief vaker voor een masteropleiding of een promotie-traject. Vooral het verschil met België valt op. ¹⁸

Tabel 3.3: Studiekeuzes van Duitse studenten in andere Europese landen wat betreft onderwijsniveau

Land	Bachelor	Master	Promotie	Overige
Nederland	89	9	1	1
Oostenrijk	40	13	9	38
Zwitserland	44	16	28	12
VK	48	28	15	9
België	50	43	7	0

Bron: DAAD/HIS, diverse jaren

3.4 Is afstand de doorslaggevende factor?

Tot dusver is min of meer impliciet verondersteld dat studenten, althans de Duitse, zich bij hun keuze voor studeren in het buitenland in belangrijke mate laten leiden door comparatieve voordelen van de nationale opleidingssystemen, naar vakgebied en niveau. Anders gezegd: ze kiezen voor het land waar hun favoriete opleiding 'hoge ogen gooit'. Als het gaat om Duitse studenten die economie, bedrijfskunde of (para)medische vakken willen studeren luidt de hypothese dat zij relatief vaak voor Nederland kiezen omdat hier het hoger onderwijs op die terreinen relatief goed zou zijn, waarbij het zoals gezegd niet alleen gaat om vakinhoudelijke aspecten maar bijvoorbeeld ook om het internationale karakter.

¹⁵ Het gaat hier niet alleen om universitaire opleidingen zoals geneeskunde, maar ook HBO-studies als fysiotherapie.

¹⁶ Hoe staat het met landbouw en agrobusiness, een van de terreinen waarop Nederland domineert, zeker in het handelsverkeer (zie volgende hoofdstuk)? Landbouw en Natuur scoort inderdaad hoog als het gaat om in- en uitstroom van studenten vanuit en naar het buitenland en de Universiteit van Wageningen (WUR) is na de Universiteit van Maastricht een van de meest internationale universiteiten (zie tabel 3.4) maar het aantal Duitse studenten die voor dit kennisdomein naar Nederland komen, was aanvankelijk zeer laag en vertoont pas de laatste jaren een stijgende lijn. In 2003/04 koos maar een half procent van het aantal Duitse studenten in Nederland voor dit vakgebied (27 studenten) en pas in 2009/10 kwam het boven de 1% met 239 Duitse studenten. (DAAD/HIS, diverse jaren).

¹⁷ Drie verklaringen komen in aanmerking. Ten eerste zijn er bij de Nederlandse HBO-instellingen nog weinig masteropleidingen. Een tweede verklaring is het na-ijleffect: de 'Duitse golf' is begonnen bij de bacheloropleidingen en zal de komende jaren ook de masteropleidingen bereiken. De derde verklaring is dat Duitse studenten wel voordelen zien in een Nederlandse bacheloropleiding maar de afsluitende masteropleiding liever in eigen land of in een ander land doen, bijv. vanwege de hogere kwaliteit of de betere aansluiting met de arbeidsmarkt.

¹⁸ Omdat er relatief weinig Nederlandse studenten naar Duitsland gaan is nog niet onderzocht voor welke studies en voor welke onderwijsniveau's zij dan kiezen.

Een andere hypothese is dat de geografische afstand de doorslaggevende factor is. Volgens deze hypothese hebben Duitse studenten, zeker als zij in het westen van Duitsland wonen, liever een Nederlandse universiteit of HBO die dicht bij de Duitse grens is gelegen, dan een onderwijsinstelling in de Randstad.

Als we kijken naar de instellingen voor hoger onderwijs die relatief veel buitenlandse studenten trekken (tabel 3.4), dan komt er niet een heel duidelijk ruimtelijk patroon naar voren en lijkt de Randstad juist relatief meer buitenlandse studenten aan te trekken. Maar om verschillende redenen kan deze informatie gemakkelijk tot onjuiste conclusies leiden:

- Sommige van de in tabel 3.4 genoemde onderwijsinstellingen zijn relatief klein, andere juist weer heel groot, zoals de Universiteit Maastricht en de Stenden Hogeschool;
- In zes van de tien gevallen gaat het om (relatief kleine) opleidingen op het gebied van de kunsten, waar de reputatie van de opleidingen vermoedelijk belangrijker is dan de geografische ligging.
- Tabel 3.4 heeft betrekking op *alle* buitenlandse studenten, terwijl onze belangstelling hier alleen uitgaat naar de locatievoorkeur van *Duitse* studenten in Nederland;
- Het betreft hier een momentopname, en voor het ontdekken van patronen zijn ontwikkelingen in de tijd veel interessanter.

Tabel 3.4: Top 10 van Nederlandse Hoger Onderwijsinstellingen met hoogste aandeel buitenlandse studenten in 2010/11

Onderwijsinstelling	Plaats	Aandeel
Universiteit Maastricht	Maastricht	43%
Codarts Hogeschool voor de Kunsten	Rotterdam	41%
Rietveld Academie	Amsterdam	40%
Hogeschool voor de Kunsten Den Haag	Den Haag	35%
Design Academy	Eindhoven	32%
Wageningen Universiteit	Wageningen, Velp, Leeuwarden	23%
Stenden Hogeschool	Leeuwarden, Groningen, Drenthe	23%
Hogeschool voor de Kunsten Amsterdam	Amsterdam	23%
Hotelschool Den Haag	Den Haag	20%
Artez	Arnhem	19%

Bron: Nuffic 2011, p. 34

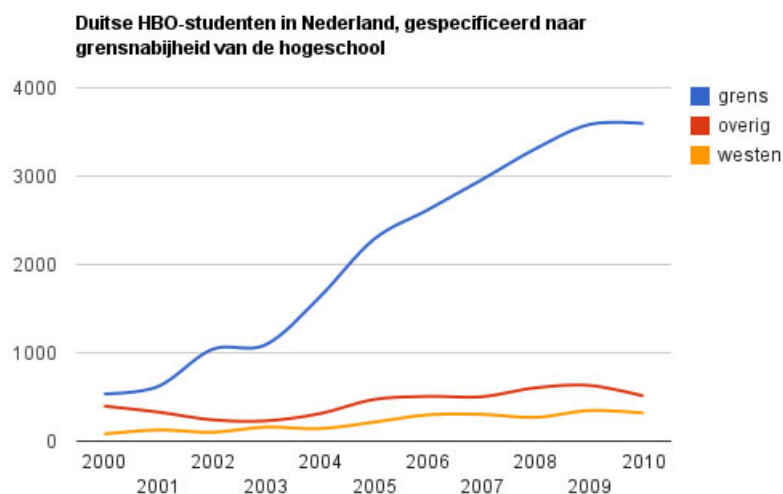
Daarom wordt hierna onderzocht of in de afgelopen 10 jaar instellingen voor hoger onderwijs in Oost-Nederland relatief meer Duitse studenten hebben aangetrokken dan hun concullega's in het westen van Nederland. Omdat in Nederland het onderscheid tussen universiteiten en HBO-instellingen nog relatief groot is, zeker als het gaat om master- en bacheloropleidingen, wordt dit onderzoek eerst toegespitst op HBO-instellingen en daarna op universiteiten.

Figuur 3.1 geeft weer hoe de instroom van Duitse bachelorstudenten¹⁹ in Nederlandse HBO-instellingen zich tussen 2000 en 2010 heeft ontwikkeld, op basis van cijfers afkomstig van de HBO-raad. Drie groepen zijn daarbij onderscheiden. De zes grote HBO-instellingen met een vestiging nabij de Duitse grens²⁰ worden vergeleken met een aantal grote HBO-instellingen in het westen van

¹⁹ Het aantal Duitse masterstudenten in het HBO is te klein is (ongeveer 1% van het totaal) om een vergelijking te kunnen maken.

²⁰ Fontys (Eindhoven/Venlo), HAN (Arnhem/Nijmegen), Hanze (Groningen), Saxion (Enschede/Deventer), Stenden (Emmen/Leeuwarden), Zuyd (Heerlen/Maastricht). Sommige hogescholen hebben meer locaties dan hier genoemd.

Nederland²¹, en met een groep 'overig' die bestaat uit de resterende, veelal kleinere en meer gespecialiseerde HBO-opleidingen verspreid over het land.

Figuur 3.1 laat zien dat het verschil tussen de HBO-instellingen langs de grens en de andere twee categorieën zeer groot is. Maar wat is de oorzaak van dit verschil? Hebben Duitse studenten een voorkeur voor Oost Nederland, en gaat het dan om geografische of culturele afstand? Of is het verschil vooral toe te schrijven aan het feit dat juist de HBO-instellingen langs de grens de laatste jaren zeer actief zijn geweest in het werven van Duitse studenten, en sommige opleidingen zelfs in het Duits worden aangeboden?²² Waarbij je de vraag kunt stellen in hoeverre het succes van hun wervingsbeleid vooral te danken is aan de geografische of culturele voorkeuren van Duitse studenten.

Tabel 3.5: Instroom Duitse bachelorstudenten in zes grote HBO-instellingen langs de grens met Duitsland, gespecificeerd naar onderwijssector, gecumuleerde cijfers 2006-2010

	Fontys	HAN	Hanze	Saxion	Stenden	Zuyd
hoger economisch onderwijs (heo)	2.806	273	1.011	1.332	1.965	232
hoger gezondheidszorg onderwijs (hgzo)	159	708	301	289	155	1.428
hoger pedagogisch onderwijs (hpo)	46	134	4	6	203	2
hoger sociaal-agogisch onderwijs (hsao)	12	1.671	24	1.215	78	115
hoger technisch onderwijs (htno)	600	52	80	605	4	72
kunstonderwijs (kuo)	50		78			361

Bron: HBO-raad, eigen bewerking

De beschikbare cijfers maken onderscheid naar zes hoofdsectoren die in het HBO-onderwijs worden onderscheiden. Elk van de HBO-instellingen langs de Duitse grens lijkt een eigen instroom-profiel te hebben. Zo concentreert zich de instroom van Duitse studenten bij Fontys op economisch en in mindere mate op technisch onderwijs. En bij de Hanzehogeschool gaat het vooral om economisch

²¹ De hogescholen van Amsterdam, Rotterdam, Den Haag, Utrecht, en Avans (Breda) en Inholland (Amsterdam/Diemen en 7 andere vestigingen in Noord en Zuid Holland).

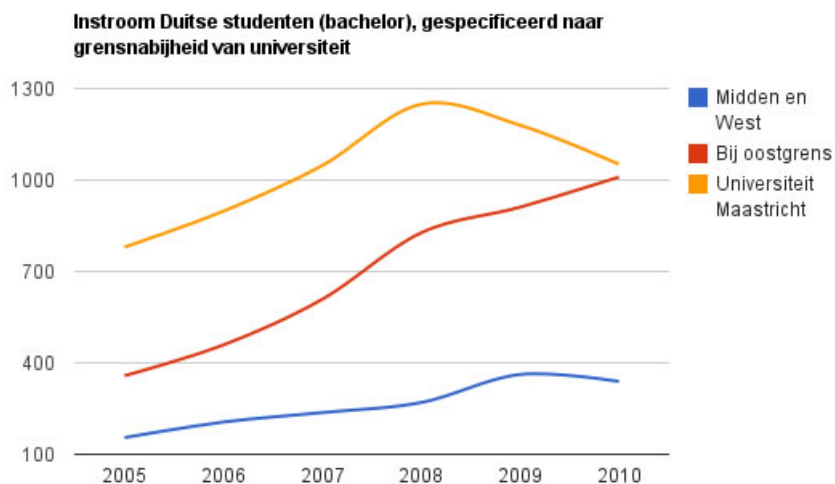
²² Zie bijvoorbeeld 'Buurtalenonderwijs als unique sellingpoint?' <http://www.nuffic.nl/nederlandse-organisaties/docs/evenementen/jaarcongres-2011/presentaties-en-verslagen/verslag-sessie-buurtalenonderwijs.pdf>

onderwijs en in mindere mate ook om onderwijs op het terrein van de gezondheidszorg. Tabel 3.5 geeft cijfers voor de totale bachelorinstroom van Duitse studenten in de periode 2006-2010 voor elk van de zes grote HBO-instellingen langs de Duitse grens, gespecificeerd naar onderwijssector (volgens de indeling die door de HBO-raad wordt gebruikt). Een aantal cellen in de tabel zijn leeg: deze HBO-instellingen hebben geen kunstopleiding.

Per HBO-instelling zijn de twee opleidingen met de hoogste instroom gemarkeerd. Dat maakt verschillen in specialisatie zichtbaar. De oorzaak van de verschillen is niet bekend. Het zou kunnen gaan om reputatie van bepaalde opleidingen in Duitsland, om Duitstalige opleidingen, of om verschillende toelatingseisen. Maar dát er verschillen zijn tussen de (brede) HBO-instellingen langs de Duitse grens toont in ieder geval aan dat afstand misschien een belangrijk keuzecriterium is voor Duitse studenten, maar niet het enige criterium.

De situatie bij universiteiten is in veel opzichten vergelijkbaar met die van het HBO. Ook de universiteiten nabij de Duitse grens werven actief Duitse studenten (waarbij ze afzonderlijke projecten hebben voor bachelor- en masterwerving). Die werving is blijkens figuur 3.2 behoorlijk succesvol, zeker de bachelorwerving die bij bepaalde studies profiteert van het feit dat in Duitsland strenge toelatingseisen gelden²³.

Figuur 3.2 presenteert de bachelorinstroom van Duitse studenten in Nederlandse universiteiten tussen 2005 en 2010, op basis van cijfers afkomstig van VSNU. Er is onderscheid gemaakt tussen universiteiten langs de oostgrens (Groningen, Twente, Nijmegen) en de andere universiteiten (Leiden, Utrecht, Rotterdam, Amsterdam UVA, Amsterdam VU, Tilburg, Delft, Eindhoven, Wageningen). De instroom van Duitse studenten in het bacheloronderwijs van de universiteit Maastricht is zeer veel groter dan die van de andere universiteiten, en om die reden afzonderlijk weergegeven. De cijfers voor 2010 betreffen alleen de inschrijvingen die bekend waren op peildatum 1 oktober.

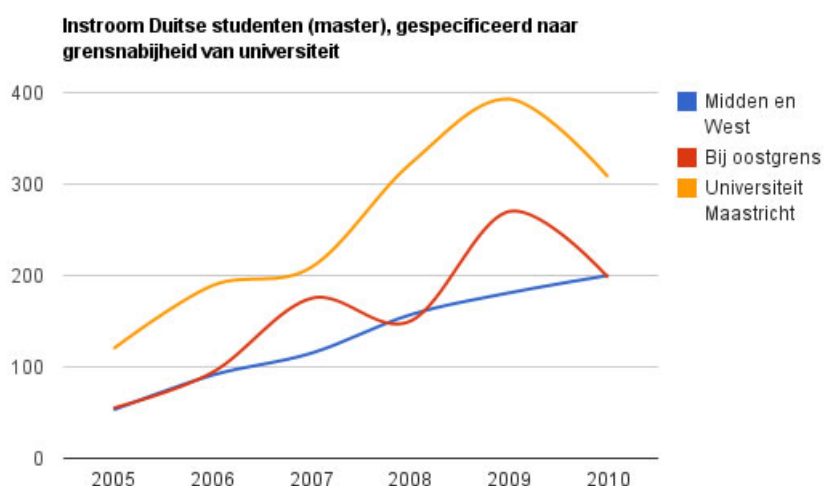
De lagere instroom van Maastricht na 2008 is moeilijk te duiden. Tussen 2008 en 2009 is er een lichte daling bij de twee wetenschapsgebieden die veel Duitse studenten trekken, Economie en Gedrag &

²³ Marzell, R. (2010). Grenslandenmobiliteit van Duitsers m.b.t. studeren in Nederland. Workshop Grenslandenmobiliteit, Nuffic jaarcongres, Utrecht 2010. <http://www.nuffic.nl/nederlandse-organisaties/docs/evenementen/jaarcongres-2010/presentaties/grenslandenmobiliteit-presentatie-bundesagentur-fuer-arbeit.pdf>

Maatschappij²⁴. Tussen 2009 en 2010 is er voor de instroom van Duitse bachelorstudenten een scherpe daling (-20%) bij economie. Maar zoals gezegd zijn de cijfers voor 2010 niet definitief, en er kan dus sprake zijn van een vertekend beeld. Voor de andere drie grensuniversiteiten is het beeld wel duidelijk: er is een onafgebroken toename van het aantal Duitse bachelorstudenten. De bijdragen van universiteiten verschillen wel enigszins: Groningen kende vooral een stijging tussen 2007 en 2009, Nijmegen tussen 2009 en 2010. Ook bij deze universiteiten zijn er fluctuaties in de cijfers per wetenschapsgebied, maar in alle gevallen is Gedrag & Maatschappij veruit het meest gekozen gebied.

Heel anders is de ontwikkeling van de instroom bij de universiteiten in Midden en West Nederland. Procentueel is de stijging tussen 2005 en 2010 niet eens veel minder groot dan bij de grensuniversiteiten, maar het gaat om studentenaantallen (minder dan 400, verdeeld over 9 universiteiten) die zoveel kleiner zijn dan bij de grensuniversiteiten dat de conclusie kan worden getrokken dat inderdaad Duitse bachelorstudenten vooral kiezen voor een universiteit 'in de buurt'. Sommige universiteiten relativeren dat afstandsargument, en claimen dat ze studenten uit heel Duitsland aantrekken. Over de herkomst van de Duitse studenten zijn echter geen openbare gegevens beschikbaar.

Het is opvallend dat de instroom van Duitse studenten bij de universiteiten in Midden en West Nederland meer gelijkmatig is verdeeld over wetenschapsgebieden, uiteraard met uitzondering van gespecialiseerde universiteiten als Tilburg, Eindhoven, Delft, en Wageningen, en ook met uitzondering van Rotterdam, waar de instroom vooral economie betreft.

Figuur 3.3 presenteert de instroom van Duitse masterstudenten in Nederlandse universiteiten tussen 2005 en 2010, opnieuw op basis van VSNU-cijfers. Te zien is dat er hier veel minder verschil is tussen de Universiteit Maastricht, de andere oostelijke universiteiten en de universiteiten in het westen en midden van Nederland. Bovendien heeft de laatste groep geen last van de daling van het aantal Duitse studenten in 2010.²⁵

²⁴ In de VSNU-cijfers zijn geen afzonderlijke studierichtingen gespecificeerd, maar de negen wetenschapsgebieden die worden onderscheiden in het Hoger Onderwijs en Onderzoek Plan van het Ministerie van OCW (de zgn. HOOP-gebieden): Landbouw, Natuur, Techniek, Gezondheid, Economie, Recht, Gedrag & Maatschappij, Taal & Cultuur, Onderwijs. Er is daarnaast een categorie 'sectoroverstijgend'.

²⁵ De daling in 2010 kan dezelfde (administratieve) reden hebben als de hierboven genoemde daling bij bachelorstudenten, maar dan is het wel vreemd dat die daling zich niet voordoet bij de universiteiten in Midden en West Nederland.

Hoewel sommige universiteiten langs de Duitse grens speciale wervingsprojecten in Duitsland voor de masteropleiding hebben, zijn er blijkbaar voldoende Duitse studenten die om *inhoudelijke* redenen voor een andere universiteit kiezen, althans bij de Master-opleiding. Illustratief is de instroom bij de masteropleiding economie van de Erasmus Universiteit Rotterdam (die goed is voor bijna de helft van het aantal Duitse studenten van de Midden en West universiteiten). In de periode 2005-2009 werden er in Rotterdam 133 bachelordiploma's uitgereikt aan Duitse economie-studenten, en in de periode 2006-2010 stroomden 403 studenten in bij de masteropleiding. Dat duidt op een vrij grote instroom van Duitse masterstudenten die elders (al dan niet in Nederland) hun bachelordiploma economie hadden behaald.

Wat betreft studierichting geldt dat de meeste Duitse masterstudenten kiezen voor Economie en Gedrag & Maatschappij. Ook relatief hoog maar getalsmatig bescheiden scores gezondheids-wetenschap in Maastricht en natuurwetenschap in Nijmegen.

3.5 Conclusies en discussie

Op basis van de voorgaande paragrafen kunnen de volgende conclusies worden getrokken.

1. Er is sinds de millenniumwisseling een zeer sterke toename in het aantal Duitse studenten in het Nederlandse hoger onderwijs.
2. Deze groep is op jaarbasis inmiddels ongeveer 10 keer zo groot als het aantal Nederlandse studenten die in Duitsland studeren, een aantal dat al lange tijd vrij constant blijft.
3. Deze divergerende ontwikkeling valt niet toe te schrijven aan de verschillen in toegankelijkheid van het hoger onderwijs voor buitenlandse studenten; op dat terrein scoort Duitsland juist veel beter dan Nederland, in de zin dat daar relatief meer studenten uit het buitenland komen. De achterstand van Nederland begint de laatste jaren wel minder te worden.
4. De instroom van buitenlandse studenten in het Nederlandse hoger onderwijs is nogal eenzijdig geworden: bijna de helft van het aantal buitenlandse studenten komt uit Duitsland; voor onderwijsinstellingen in Oost-Nederland is dat percentage gemiddeld nog hoger.
5. Bovengenoemde conclusies gelden alleen voor de zogeheten diplomamobiliteit. De studiepuntenmobiliteit (studenten die naar het buitenland gaan om alleen bepaalde onderdelen van een opleiding te volgen) is voor Duitse studenten nogal laag in Nederland, vergeleken met andere buurlanden van Duitsland. Over studiepuntenmobiliteit is overigens minder informatie beschikbaar dan over diplomamobiliteit.
6. Duitse studenten komen tot dusver vooral naar Nederlandse voor bachelorstudies. Voor het HBO betreft de instroom een breed scala van opleidingen (economie/bedrijfskunde, gezondheidszorg, sociaal-agogisch onderwijs, kunstonderwijs). Voor universitaire opleidingen is de instroom specifiek; verreweg de meeste Duitse bachelorstudenten stromen in bij opleidingen economie/bedrijfskunde en gedrag & maatschappij.
7. De sterk toegenomen instroom van Duitse studenten in het bacheloronderwijs komt bijna uitsluitend terecht bij de onderwijsinstellingen in Oost-Nederland. Dat geldt zowel voor HBO's als Universiteiten.
8. Daarentegen is de instroom van Duitse studenten in het masteronderwijs en bij gespecialiseerde opleidingen zoals kunst- en muziekonderwijs redelijk gelijkmatig over Nederland verspreid.

De snel stijgende instroom van Duitse studenten, vooral in Oost Nederland, heeft de laatste maanden voor heel wat discussie gezorgd. Het voert te ver hier in te gaan op de vele uiteenlopende aspecten die aan deze ontwikkeling zijn verbonden en in meer of mindere mate in de discussie aan de orde komen. Wij willen ons hier beperken tot drie kanttekeningen.

De eerste is dat het weinig zin heeft om te gaan uitrekenen of de geschetste ontwikkeling per saldo een economisch voordeel geeft aan (Oost) Nederland. Een begrijpelijke reactie, in de zin dat in Nederland wel vaker in die richting de 'oplossing' wordt gezocht, maar weinig vruchtbaar in het licht van de dynamiek van de internationalisering op dit terrein en in samenhang met de andere vormen van internationalisering en economische integratie die in dit rapport worden behandeld.

Ten tweede willen we wijzen op de urgentie voor meer vernieuwend onderzoek op het terrein van grensoverschrijdend studeren. Dit fenomeen zal ongetwijfeld de komende jaren eerder toe- dan afnemen. Wat betreft de toestroom van Duitse studenten is zeker op korte termijn een intensivering te verwachten, omdat de deelstaten Nordrhein-Westfalen en Niedersachsen het komend studiejaar een verkorting van de schooltijd voor gymnasium met 1 jaar zullen doorvoeren (van 13 naar 12 jaar). En bovendien is de dienstplicht afgeschaft waardoor binnenkort veel meer Duitse jongeren direct zullen gaan studeren.

Het onderzoek zou zich minder moeten richten op de bedreigingen en meer op de kansen die benut kunnen worden door studiemigratie. Dat geldt zeker voor studies en beroepen waar er tekorten dreigen, zoals zorg, techniek en landbouw, en zeker voor Oost-Nederland waar jonge hoogopgeleiden vaak hun heil zoeken in de Randstad.

De laatste opmerking betreft het feit dat de discussie zich tot nu toe beperkt tot het hoger onderwijs, een beperking die ook voor ons rapport geldt. Het zou interessant en vruchtbaar kunnen zijn om eens goed te kijken naar de minder opvallende vormen van grensoverschrijdend onderwijs die de laatste jaren worden toegepast in het (V)MBO en in het basis- en voortgezet onderwijs (voor een eerste overzicht, zie Nuffic 2011). Niet omdat daar veel (meer) onderwijsmigratie is te verwachten maar omdat de mechanismen en patronen die daar van toepassing zijn, leerzaam kunnen zijn voor het reguleren van de problemen die nu in het hoger onderwijs worden gesignaleerd.

4. HANDELSVERKEER

4.1. Inleiding

Het is bekend dat Duitsland voor Nederland de belangrijkste handelspartner is en dat Nordrhein-Westfalen (NRW) daarin een belangrijke positie inneemt. Dat laatste is niet zo vreemd: NRW biedt met bijna 18 mln. inwoners en een sterke concentratie aan industriële activiteiten een enorme afzetmarkt, die bovendien dichtbij is en gemakkelijk bereikbaar, vooral via de grote rivieren. Ondanks het belang van NRW voor de export is er in Nederland betrekkelijk weinig statistische informatie over die specifieke handelsrelatie. Statistieken over de Nederlandse export naar en import vanuit Duitsland als geheel zijn er genoeg, en ze worden veelvuldig gebruikt, maar overeenkomstige cijfers voor NRW zijn schaars. Datzelfde geldt voor andere Duitse deelstaten, zoals bijvoorbeeld Niedersachsen (NI), voor Noord-Nederland het meest nabijgelegen deel van Duitsland. De provincie Overijssel heeft een bijzondere positie omdat zij zowel aan NI als aan NRW grenst.

In hoofdstuk 1 is geconstateerd dat er in Nederland veel beeldvorming is over Duitsland. Dat geldt ook voor de onderlinge handelsrelaties. Om een voorbeeld te geven: in hoeverre is bijstelling nodig van het gangbare beeld dat Nederland, vooral via de grootste haven van Europa: Rotterdam, vooral agrarische en industriële grondstoffen en halffabricaten invoert en deze vervolgens, al of niet na bewerking, exporteert naar Duitsland waar er hoogwaardige producten van gemaakt worden, zoals auto's, machines, apparaten en instrumenten? Om kort te gaan: heeft Nederland inderdaad de 'lead' in de handel en Duitsland in de industrie?

Een ander gangbaar beeld is dat er sprake is van eenrichtingsverkeer. Men gaat m.a.w. vaak impliciet uit van een duidelijke arbeidsverdeling waarbij Nederland zich specialiseert in bepaalde producten en deze exporteert naar Duitsland (of specifiek naar NRW of Niedersachsen), terwijl de invoer beperkt blijft tot de overige producten waar Nederland minder goed in is. Dit past ook in het traditionele beeld dat de nationale grenzen echte scheidslijnen zijn waarbij de productportfolio aan de ene kant heel anders is dan aan gene zijde van de grens. In hoeverre klopt dit beeld? Is er wellicht eerder sprake van een wederzijdse handel omdat aan weerskanten van de grens min of meer dezelfde activiteiten plaatsvinden maar dan met iets andere accenten of specialisatie? En zijn er wellicht zelfs mogelijkheden voor de vorming van grensoverschrijdende clusters?

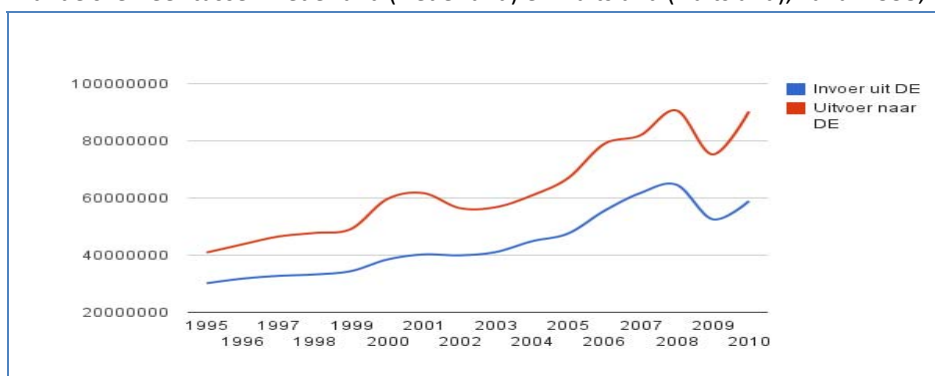
De volgende paragraaf bevat een eerste schets van de handelsrelaties tussen Nederland en Duitsland. Vervolgens wordt ingezoomd op het handelspatroon op het terrein van landbouw en voedingsmiddelen sector, door eerst te kijken naar NI en daarna NRW. In paragraaf 4.4 wordt de handel tussen Nederland en NRW in kaart gebracht door een top-10 voor Nederland en voor NRW op te stellen wat betreft de meest concurrerende producten.

4.2. Een eerste schets

Figuur 4.1 toont het beeld dat waarschijnlijk de meeste mensen hebben over het handelsverkeer tussen Nederland en Duitsland: Nederland exporteert meer naar Duitsland dan het importeert, en beide handelsstromen vertonen een snelle stijging.

De export naar Duitsland steeg in de periode 1995-2008 van ongeveer 40 naar 90 miljard euro, viel terug naar 75 Miljard euro toen in 2009 de financiële crisis uitbrak, en zat in 2010 weer op het peil van 2008. De import uit Duitsland had ongeveer hetzelfde patroon, maar dan ongeveer 20% lager.

Figuur 4.1: Handelsverkeer tussen Nederland (Nederland) en Duitsland (Duitsland), vanaf 1995, in dzd. euro

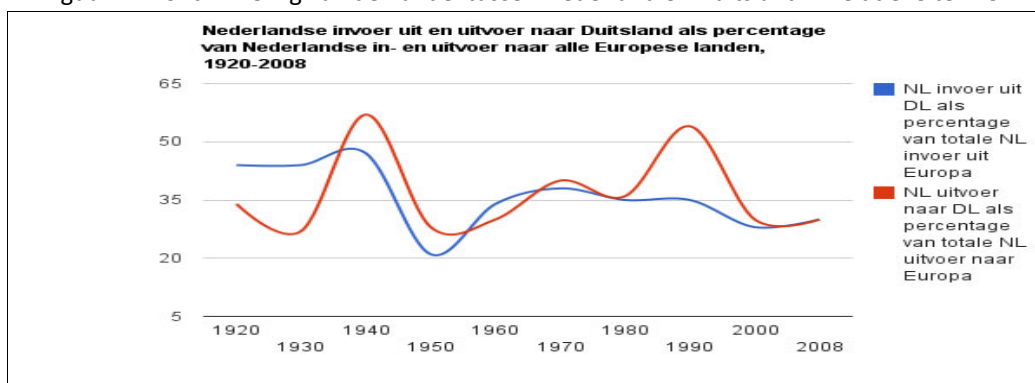
Bron: CBS

Dit beeld kan op diverse manieren een vertekening geven.

Ten eerste zijn absolute cijfers misleidend omdat de internationale handel over de hele linie sterk is gestegen, en niet alleen tussen Nederland en Duitsland. Daarom is het beter om te kijken naar veranderingen in de *relatieve* positie. In figuur 4.2 wordt het belang van de handel met Duitsland uitgedrukt in een percentage van de handel met alle *Europese* landen. Te zien is dat ook tussen de Eerste en de Tweede Wereldoorlog de handel met Duitsland heel erg belangrijk was, al was deze in absolute termen vrij klein. In 1920 voerde Nederland voor 191 miljoen euro uit naar Duitsland. In 2008 bedroeg de uitvoer naar Duitsland ruim 90,6 miljard euro, dat is 474 keer zoveel.

Die handel heeft zich na de oorlog weer snel hersteld: was in 1950 de export naar Duitsland nog slechts 14% van de totale Nederlandse export, in 1960 was dit alweer gestegen naar 22%; de import vanuit Duitsland steeg van 11% naar 22% van de totale Nederlandse import (Van Paridon *et al*, 1982, p.135). Sindsdien heeft de onderlinge handel zich op een redelijk hoog niveau gestabiliseerd, met een tijdelijke piek in de export rond 1990²⁶.

Figuur 4.2: ontwikkeling van de handel tussen Nederland en Duitsland in relatieve termen

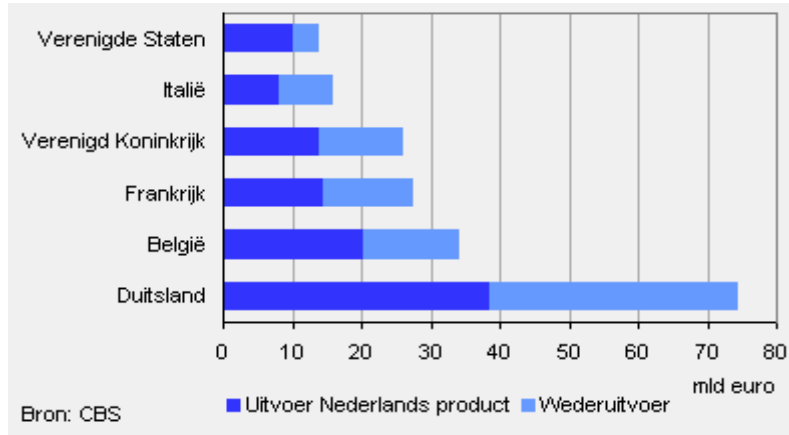

Bron: CBS Historische reeksen

Figuur 4.2 laat verder zien dat het huidige Nederlandse overschot op de handelsbalans redelijk recent is. Tussen de Eerste en de Tweede Wereldoorlog was het Duitsland dat een (fors) overschot had. Toen vanaf de jaren '50 het handelsverkeer tussen beide landen weer op gang kwam, had eerst Nederland een overschot maar vanaf ongeveer 1955 was de Nederlandse export kleiner dan de import vanuit Duitsland. Vanaf ongeveer de jaren '70 zijn de rollen weer omgedraaid, tot de dag van vandaag.

²⁶ Deze tijdelijke piek in het Duitse aandeel in de export heeft deels te maken met de Duitse eenwording die zorgde voor een bovengemiddelde stijging van de Nederlandse export naar Duitsland maar ook met een daling van export naar een andere belangrijke bestemming van Nederlandse producten: het Verenigd Koninkrijk.

Figuur 4.3: Aandeel van wederuitvoer in de totale uitvoer, naar landen (2009)

CBS, Webmagazine, woensdag 23 juni 2010

Ten derde moet worden bedacht dat ongeveer de helft van de uitvoer naar Duitsland uit wederuitvoer bestaat (figuur 4.3). Het CBS²⁷ gebruikt de volgende definitie: “Bij wederuitvoer wordt een Nederlander (tijdelijk) eigenaar van de goederen. Het zijn doorgaans goederen die worden ingevoerd en het land in (vrijwel) onbewerkte staat verlaten”²⁸. Het feit dat Nederland, vooral de Rotterdamse haven, voor veel producten de toegangspoort voor West-Europa is, speelt hier een belangrijke rol. Ook bij de export naar andere landen is sprake van wederuitvoer, maar Duitsland spant duidelijk de kroon²⁹. In een achtergrondstudie uit 1982 van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) wordt hierover het volgende geconstateerd. “Van de totale goederenstroom richting Bondsrepubliek is ongeveer 30% echte uitvoer, 25% heeft betrekking op entrepotgoederen en 45% vormt doorvoer. Bij de goederenstroom uit de Bondsrepubliek liggen die percentages op resp. 78, 2 en 20%, dit alles voor 1979. Daarnaast dient opgemerkt te worden dat er tussen de hier genoemde categorieën ook overloop bestaat.” (Van Paridon *et al*, 1982, p. 19).³⁰.

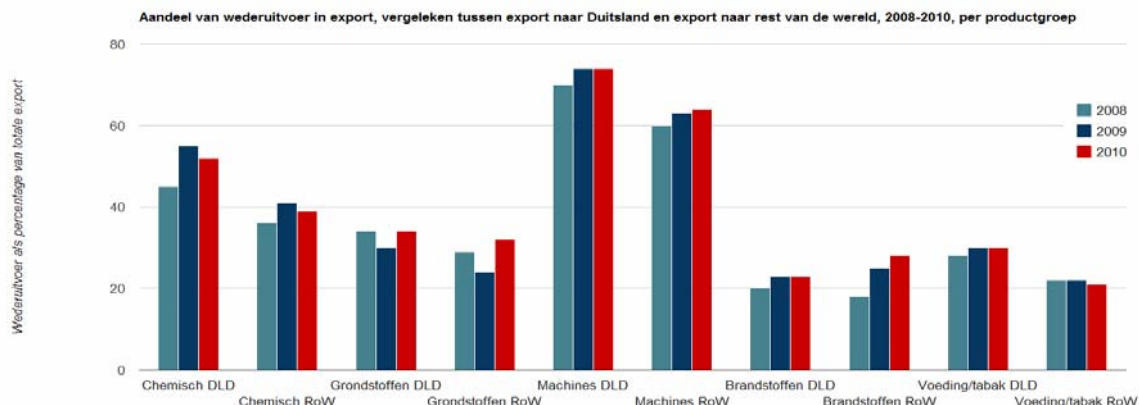
Figuur 4.4 laat ten eerste zien dat het aandeel van de wederuitvoer nogal varieert per productcategorie. Dit aandeel is zeer hoog bij de productgroep ‘Machines en vervoermaterieel’, en dat is in het laatste decennium nauwelijks veranderd (tabel 4.1). Het aandeel wederuitvoer is relatief laag bij de minerale brandstoffen. Ten tweede valt op dat bij vrijwel alle categorieën het aandeel wederuitvoer in de export naar Duitsland (DLD) hoger is dan in de export naar overige landen (RoW)

²⁷ <http://www.cbs.nl/nl-NL/menu/themas/internationale-handel/faq/specifiek/2011-wederuitvoer-faq.htm> Zie ook <http://www.cbs.nl/nl-NL/menu/methoden/begrippen/default.htm?conceptid=803>

²⁸ Onderscheid moet worden gemaakt tussen wederuitvoer en doorvoer. De eerste wordt wel, de tweede niet tot de normale uitvoer gerekend. De grens tussen wederuitvoer en doorvoer is echter niet altijd eenduidig. In theorie is het al dan niet plaatsvinden van een eigendomsoverdracht van of naar Nederland het criterium om iets als in- of uitvoer of als doorvoer te classificeren. Met andere woorden, bij in- of uitvoer moet sprake zijn van een koop of verkoop door een Nederlands bedrijf. Anders spreekt het CBS van doorvoer. In de praktijk is dit criterium echter minder bruikbaar. Multinationals verplaatsen goederen van de ene vestiging naar de andere, zonder dat er in juridische zin sprake hoeft te zijn van een eigendomsoverdracht. Sinds 2008 worden deze grensoverschrijdende verplaatsingen binnen hetzelfde concern niet als doorvoer maar als (weder)uitvoer geregistreerd (Roos, 2007). Een tweede ‘twijfelgeval’ is de recente opkomst van ‘third party logistics’: grote Nederlandse logistieke bedrijven laten onderdelen uit het buitenland komen en die worden in Nederland (door dat logistieke bedrijf) geassembleerd.

²⁹ De Nederlandse uitvoer naar andere landen heeft soms een nog groter aandeel wederuitvoer maar daar gaat het om veel lagere bedragen.

³⁰ Deze driedeling is echter niet zo zinvol omdat ‘entrepotgoederen’ niet hetzelfde is als wederuitvoer. Het CBS gebruikt de volgende definitie van entrepotverkeer: Dorgevoerde douanegoederen die na aankomst in Nederland voor een bepaalde tijd zijn opgeslagen in een entrepot (een opslagplaats voor nog niet ingeklaarde, aan invoerrechten onderhevige goederen). Goederen kunnen na uitslag uit het entrepot direct doorgaan naar het buitenland (entrepotdoorvoer) of worden vrijgemaakt in Nederland. In het laatste geval gaat het om invoer.

Tabel 4.1 geeft informatie over de *veranderingen* in de periode 2002-2010. Afgezien van de categorieën ‘machines en vervoermaterieel’ (hoog aandeel wederuitvoer) en ‘minerale brandstoffen’ (laag aandeel) is er bij alle productgroepen sprake van een stijging van het aandeel wederuitvoer in de export³¹. Vooral bij chemische producten is deze stijging zeer behoorlijk. Ook bij agroproducten (‘voeding, dranken en tabak’) is het aandeel van wederuitvoer gestegen, maar dan in iets mindere mate en hoofdzakelijk beperkt tot de export naar Duitsland. Beide sectoren zijn altijd beschouwd als exportmotoren van de Nederlandse economie, en ontbreken daarom ook niet in de lijst van topsectoren die door het kabinet-Rutte is vastgesteld. De Nederlandse export naar Duitsland in deze twee topsectoren heeft dus steeds minder betrekking op producten die daadwerkelijk in eigen land zijn geproduceerd (of substantieel bewerkt).

Tabel 4.1: aandeel van wederuitvoer in de export, naar productgroepen, 2002-2010

a. naar *Duitsland*

productgroepen	2002	2003	2007	2008 ³²	2009	2010
Chemische producten	31%	31%	34%	45%	55%	52%
Grondstoffen, oliën en vetten	26%	28%	30%	34%	30%	34%
Machines en vervoermaterieel	74%	71%	73%	70%	74%	74%
Minerale brandstoffen	23%	22%	36%	20%	23%	23%
Overige gefabriceerde producten	47%	47%	50%	50%	54%	59%
Voeding, dranken en tabak ³³	22%	23%	26%	28%	30%	30%

b. naar *overige landen*

Chemische producten	30%	30%	35%	36%	41%	39%
Grondstoffen, oliën en vetten	24%	24%	36%	29%	24%	32%
Machines en vervoermaterieel	63%	62%	62%	60%	63%	64%
Minerale brandstoffen	27%	23%	26%	18%	25%	28%
Overige gefabriceerde producten	42%	44%	48%	52%	53%	55%
Voeding, dranken en tabak	18%	19%	21%	22%	22%	21%

Bron: CBS

Is meer wederuitvoer goed of slecht voor de Nederlandse economie?

³¹ Een recente studie van het Economisch Bureau van de ING (december 2011) vermeldt dat de Nederlandse wederuitvoer qua volume meer dan verdrievoudigd is sinds midden jaren '90. In dezelfde periode is de export van in Nederland vervaardigde producten met 60% gestegen (ING 2011, p. 26).

³² Sinds 2008 worden deze grensoverschrijdende verplaatsingen binnen hetzelfde concern niet als doorvoer maar als (weder)uitvoer geregistreerd. Dat zou de reden kunnen zijn dat bij sommige productgroepen de verschillen tussen 2007 en 2008 wel erg groot zijn.

³³ Volgens Jaarsma (2005) is het aandeel van de wederuitvoer in de periode 1995 – 2003 gestegen van 13 naar 21 procent, althans voor de sector landbouw; onduidelijk is in hoeverre dat overlapt met ‘voeding, dranken en tabak’

Met het begrip “Nederlandse uitvoer” gaat het niet alleen om uitvoer van producten die geheel in Nederland zijn gemaakt, laat staan uitsluitend met binnenlandse grondstoffen. Afgezien van de doorvoer, die niet onder de export wordt gerekend, kunnen drie categorieën exportproducten worden onderscheiden (Jaarsma 2005). De eerste berust volledig of grotendeels op binnenlandse grondstoffen. Bij de tweede wordt uitsluitend of in belangrijke mate gebruik gemaakt van buitenlandse grondstoffen maar de productie vindt wel volledig hier plaats; een ‘business model’ dat in de Nederlandse agrosector vrij dominant is. Denk aan cacao, tabak, koffie maar ook de intensieve veehouderij die vrijwel geheel afhankelijk is van buitenlandse veevoer. De derde categorie betreft wederuitvoer: buitenlandse producten worden zonder enige bewerking doorverkocht aan buitenlandse klanten (ook wel aangeduid als ‘dozen doorschuiven’). Bij de tweede categorie wordt vaak gesproken over indirecte import, bij de derde groep over directe import. Tezamen bepalen zij het importaandeel van de export. In 1997 was dat 54% voor Nederland, 22% voor Duitsland, 29% voor het VK en 30% voor Denemarken.

Sindsdien is in Nederland dit aandeel nog verder gestegen, niet door veranderingen in de tweede categorie, maar door een sterke stijging van de wederuitvoer: zijn aandeel in de totale export is gestegen van 27 naar 33 procent in de periode 1995 – 2002. Tabel 4.1 laat zien dat deze stijging daarna voor de meeste productcategorieën nog verder is gegaan. Het Economisch Bureau van de ING constateert in een rapport dat in december 2011 verscheen: “de opvallendste ontwikkeling van de afgelopen 15 jaar is een spectaculaire toename van de wederuitvoer” (2011, p.26). Deze is qua volume in die periode meer dan verdrievoudigd, terwijl de export van in Nederland vervaardigde producten met 60% is gestegen.

“Terwijl Nederland aan iedere euro reguliere export uit binnenlandse productie ongeveer zestig á zeventig cent verdient, levert één euro wederuitvoer circa tien eurocent op”, aldus Jaarsma (2005), die zich baseert op de Macro Economische Verkenningen van het CPB (2001). Een stijgend aandeel van wederuitvoer betekent volgens haar dat “per euro uitvoer steeds minder (wordt) verdiend en de toegevoegde waarde van internationale handel in de Nederlandse economie relatief (zal) afnemen”. Daar staat tegenover dat Nederland door die wederuitvoer een groter aandeel in de internationale handel krijgt en ‘die tien eurocent extra’ het BNP wel doet stijgen, zij het minder dan met echte uitvoer.

Tabel 4.2 toont voor de periode 2005-2010 de ontwikkeling van het Nederlandse saldo op de handelsbalans: het verschil tussen export en import. Eerst voor Duitsland als geheel, daarna voor twee deelstaten die het dichtst bij Overijssel liggen: NI en NRW.

Tabel 4.2: Handelsverkeer tussen Nederland en NI, NRW en de overige deelstaten (in mrd euro en in procenten)

	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Handelsbalans voor Nederland						
Duitsland totaal	2,8	4,2	-1,0	2,2	2,4	4,2
• Niedersachsen	-0,8	-0,3	-0,5	0,4	1,1	1,6
• NRW	7,1	8,7	7,2	8,8	8,8	10,6
• overige deelstaten	-3,5	-4,2	-7,7	-7,0	-7,6	-8,0
Aandeel in de EXPORT naar Duitsland						
• Niedersachsen	10%	10%	11%	11%	12%	11%
• NRW	40%	40%	40%	41%	42%	41%
• overige deelstaten	51%	49%	49%	48%	47%	48%
Aandeel in de IMPORT vanuit Duitsland						
• Niedersachsen	12%	12%	12%	11%	10%	9%
• NRW	27%	28%	28%	29%	27%	27%
• overige deelstaten	61%	61%	60%	60%	63%	64%

Bron: NBSO; eigen berekeningen

Tabel 4.2 laat het volgende patroon zien:

1. Als we kijken naar Duitsland als geheel is het saldo op de handelsbalans steeds positief voor Nederland, met uitzondering van 2007;
2. In de handel met Neddersachsen is het Nederlandse saldo aanvankelijk negatief en vanaf 2008 positief;
3. Het Nederlandse overschot op de handelsbalans met NRW is steeds heel erg hoog;
4. Met de overige deelstaten heeft Nederland een negatieve handelsbalans, die wordt veroorzaakt door twee ontwikkelingen: van de Nederlandse export gaat daar een steeds kleiner deel naartoe (van 51 naar 48%), terwijl Nederland wel een steeds groter deel van de import uit die deelstaten betreft (van 61 naar 64%)

Dat de export sterk is gericht op NRW, komt ook naar voren in Paridon *et al* (1982) in hun WRR-achtergronddocument. Zij constateren dat van de Nederlandse export in 1978 niet minder dan 53% naar deze deelstaat gaat, terwijl dat in 1970 nog 48% is. Zij vinden dat niet in overeenstemming met het “economisch gewicht” van die deelstaat want zijn aandeel in het Bruto Binnenlands Product is in die periode gedaald van 28,6 naar 27,3 procent³⁴; vooral in de Zuid-Duitse regio is het BNP behoorlijk gestegen, terwijl de Nederlandse export daarbij achterblijft (p. 161).

Van Paridon *et al* (1982) hebben verder onderzocht of de handel tussen Nederland en Duitsland als geheel (toen de Bondsrepubliek) als uitzonderlijk moet worden gekarakteriseerd, vergeleken met bijv. de handel tussen Nederland en België, of tussen Duitsland en Oostenrijk. Hun conclusie is dat dit niet het geval is. Wel uitzonderlijk vinden zij de *samenstelling* van het handelsverkeer. “In tegenstelling tot veel andere West-Europese landen namen de sectoren landbouw en voeding - en genotmiddelen, brandstoffen en grondstoffen een vrij hoog percentage in, ten koste van de sectoren voor industriële half- en eindfabrikaten”, zo luidt hun conclusie over het Nederlandse exportpakket, en ze typeren de rol van Nederland als een die doet denken aan een ontwikkelingsland: “Vergelijken we dit met het importpatroon uit de Bondsrepubliek, dan ontstaat een beeld waarbij Nederland en de Bondsrepubliek zich tot elkaar verhouden als een ontwikkelingsland t.o.v. de ontwikkelde landen. De eerste partij levert de grondstoffen, de tweede partij brengt de eindprodukten in. Hoewel dit beeld niet helemaal recht doet aan de Nederlandse positie ten opzichte van de Bondsrepubliek, geeft het toch een idee van de ontwikkelingen zoals ze zich hebben voorgedaan.” (Van Paridon *et al.*, 1982, p. 159).

In de rest van dit hoofdstuk zullen we bekijken of deze beoordeling van het handelsverkeer aangepast moet worden als we inzoomen op de handel tussen Nederland als geheel³⁵ en de meest nabijgelegen deelstaten, Neddersachsen en NRW. Om twee redenen richten wij vooral onze aandacht op de handel in agrarische producten en voedingsmiddelen. Ten eerste heeft deze productgroep nog steeds het grootste aandeel in de export naar Duitsland. Ten tweede is bij deze categorie het aandeel van wederuitvoer nog relatief klein (maar vertoont richting Duitsland wel enige stijging, zie figuur 4.4.), zodat het een redelijk beeld geeft van de economische waarde die in Nederland zelf wordt gecreëerd.

In paragraaf 4.5 betrekken we ook de industriële producten erbij, en kijken we naar de specialisatiepatronen in de handel tussen Nederland en de grootste deelstaat NRW.

³⁴ Bedacht moet worden dat het hier gaat om de voormalige Bondsrepubliek, en dat daarom het NRW-aandeel in de Nederlandse export in 1982 veel hoger lag dan de percentages die in tabel 4.1 worden genoemd.

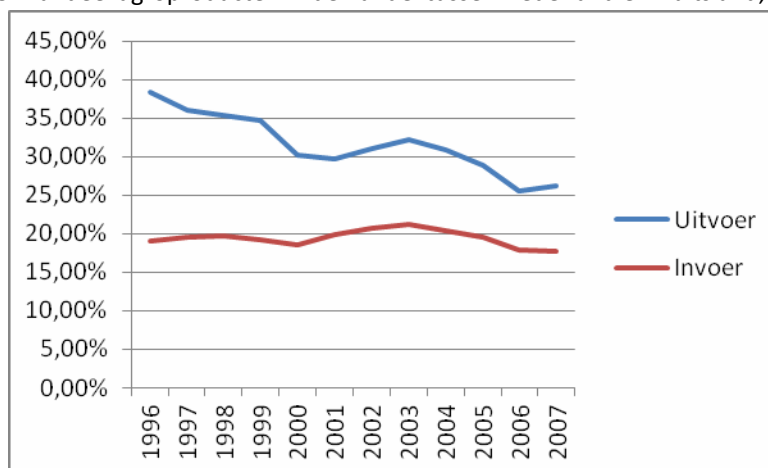
³⁵ De beschikbare Nederlandse handelsstatistieken zijn niet uitgesplitst naar afzonderlijke provincies.

4.3 Landbouw en voedingsmiddelen

Het aandeel van de agrofoodsector in de totale Nederlandse uitvoer is voor de periode 1996-2007 gemiddeld 28 procent. Dat is hoog in vergelijking met het aandeel van deze sector in het BNP of werkgelegenheid, ongeveer tien procent. Wel neemt het af. Tussen 1996 en 2007 daalde het agro-aandeel in de export van ruim 33 procent tot 24 procent. Volgens de meest recente cijfers – over de periode 2009 tot september 2011 – is het gezakt naar 20% (zonder wederuitvoer). Ook in de invoer nam het aandeel van de agro-producten af van 23 naar 17 procent tussen 1996 en 2007.

Figuur 4.3 laat zien dat de agro-handel met Duitsland een iets ander verloop heeft. Aanvankelijk ligt het agro-aandeel in de Nederlandse uitvoer naar Duitsland relatief hoog, bijna 40%, om daarna snel te zakken naar het gemiddelde van 24%. Het aandeel van de agro-producten in de invoer vanuit Duitsland was halverwege de jaren '90 relatief laag en blijft dan op hetzelfde peil. Het resultaat is dat het verschil tussen de Nederlandse agro-uitvoer en –invoer steeds kleiner is geworden.

Figuur 4.5: Aandeel agroproducten in de handel tussen Nederland en Duitsland, 1996-2006

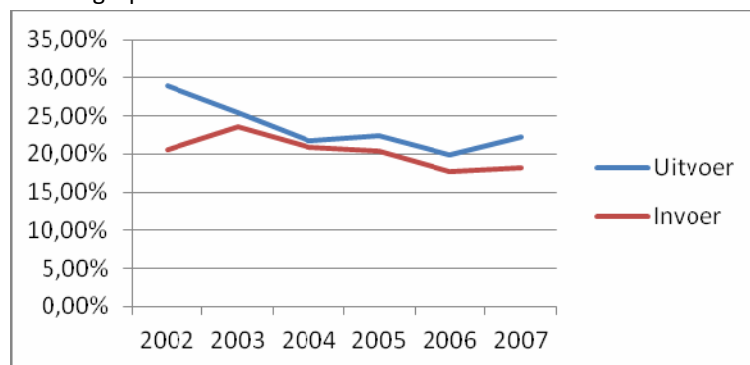
Bron: Nijwening 2009, gebaseerd op CBS-cijfers

In navolging van Van Berkum (2002) kunnen de agro-producten in twee categorieën worden onderverdeeld: primaire en bewerkte producten, oftewel grondstoffen en halffabricaten tegenover eindproducten. Opvallend is dat het aandeel van de primaire producten in de Nederlandse uitvoer naar Duitsland steeds relatief hoog is, ruim 60% in de periode 1996-2007; terwijl dit aandeel in de *totale* Nederlandse uitvoer ongeveer 50% is. Anders gezegd: bij de uitvoer van agrarische producten naar Duitsland gaat het relatief veel om primaire producten. De Nederlandse invoer vanuit Duitsland daarentegen bestaat voor een relatief klein deel uit grondstoffen en halffabricaten (Nijwening 2009, p. 43). Er lijkt dus sprake van een arbeidsverdeling waarbij Nederland relatief goed is in primaire producten, en Duitsland in de bewerkte agro-producten. Dit komt overeen met het beeld dat in Van Paridon *et al* (1982) wordt geschetst. Maar geldt dat ook voor de naburige deelstaten NI en NRW? We maken eerst gebruik van de beschikbare studies over NI, en proberen daarna meer in de diepte te gaan aan de hand van de grootste handelspartner binnen Duitsland, de deelstaat Nordrhein-Westfalen. Omdat CBS-cijfers geen uitsplitsing geven naar deelstaten, maken we vrijwel alleen de Duitse statistieken, te weten van het Landesbetrieb für Statistik und Kommunikationstechnologie Niedersachsen (LSKN) en van Information und Technik Nordrhein-Westfalen (IT.NRW)

4.3.1 Niedersachsen (NI)

De vergelijking tussen figuur 4.5 (voor Duitsland als geheel) en 4.6 (alleen Niedersachsen) laat zien dat er nauwelijks verschillen zijn wat betreft de *invoer* van agrarische producten en voedingsmiddelen. Die zijn er wel bij de *uitvoer*: naar Niedersachsen is het aandeel van de agroproducten veel lager en bijna net zo hoog als bij de invoer.

Figuur 4.6: Aandeel agroproducten in de handel tussen Nederland en Niedersachsen, 2002-2007

Bron: Nijwening 2009, p. 45 (op basis van LSKN-cijfers)

Dat het agro-aandeel in de Nederlandse uitvoer naar Niedersachsen relatief laag is, wordt begrijpelijk als we kijken naar de sectorstructuur van NI. Tabel 4.3 laat zien dat het aandeel van de landbouwsector daar lager ligt dan Nederland als geheel, en zeker dan Noord-Nederland, maar hoger dan voor Duitsland als geheel; het gaat hier overigens niet om het aandeel in de *totale* werkgelegenheid maar alleen van de agrarische en industriële werkgelegenheid.

Een opvallend verschil is dat in Niedersachsen de werkgelegenheid in de voedselverwerkende industrie bijna even groot is als in de landbouw, terwijl in Nederland deze overeenkomt met ongeveer de helft van de agrarische werkgelegenheid. In Noordwest Duitsland ligt het zwaartepunt binnen de agrofood-sector dus veel minder bij de primaire sector dan in Noord Nederland, althans in termen van werkgelegenheid.

De agrosector als geheel (landbouw plus voedselverwerking) is vergeleken met het Duitse gemiddelde relatief oververtegenwoordigd in Niedersachsen.

Tabel 4.3: Werkgelegenheidsaandeel van de agrofood-sector, Nederland versus Duitsland

	Nieder-sachsen	Noord-Nederland	Duitsland	Nederland
Landbouw	15.4	29.1	10.2	21.4
Voeding- en genotmiddelensector	11.8	11.8	10.9	10.9
landbouw en industrie totaal	100.0	100.0	100,0	100,0

Bron: Vrolijk 2009, bijlage C

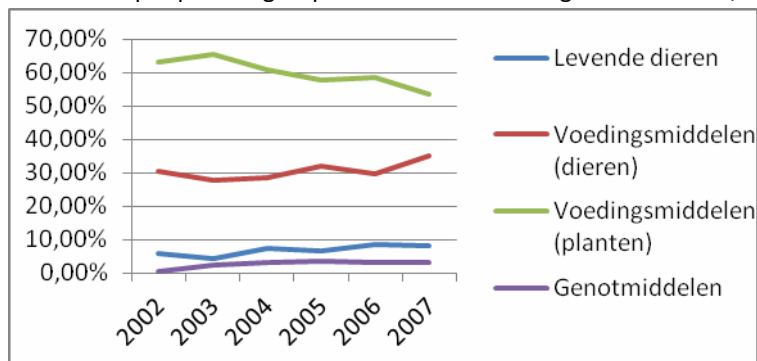
Tabel 4.4: Agrospecialisaties, aandeel van Noord-NL in Nederlandse en van NI in Duitse totale productie

	Noord- Nederland (NN)	Niedersachsen (NI)
1. bevolking	11%	9%
2. aantal werknemers in V&G-sector	14%	12%
3. agrarische bedrijven	17%	13%
4. landbouwareaal	28%	16%
+ aardappels	48%	47%
+ suikerbieten	63%	25%
+ graan	13%	13%
+ melk	29%	17%
+ andere specialiteiten	tabak	varkens, kippen

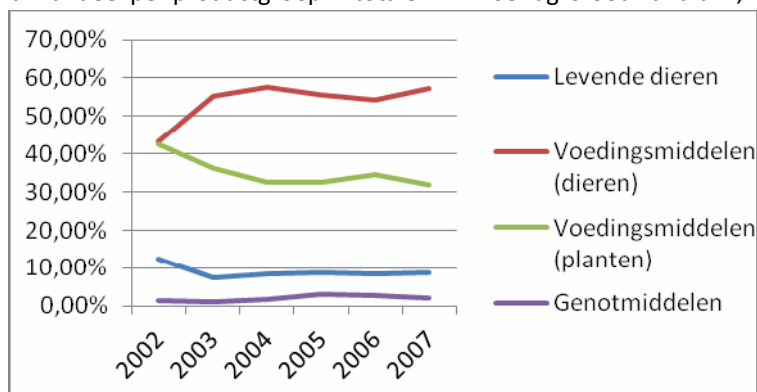
Bronnen: CBS, NIEKE, Vrolijk 2009, bijlage C

Het LSKN gaat verder dan de indeling in primaire en bewerkte producten, en onderscheidt vier groepen: levende dieren, dierlijke voedingsmiddelen, plantaardige voedingsmiddelen, en genotsmiddelen. De eerste groep, levende dieren, behoort geheel tot de primaire sector, de andere drie productgroepen bevatten hoofdzakelijk bewerkte maar soms ook wel primaire producten.

Figuur 4.7a: Aandeel per productgroep in totale NL-uitvoer agrofood naar NI, 2002-2007

Figuur 4.7b: Aandeel per productgroep in totale NL-invoer agrofood vanuit NI, 2002-2007

Bron: Nijwening 2009, p. 46 (op basis van LSKN-cijfers)

Te zien is de handel tussen Nederland en NI op het gebied van genotmiddelen heel erg laag is. Levende dieren vormen eveneens een klein onderdeel van de onderlinge handel. De reden is waarschijnlijk dat zowel Nederland als NI over relatief veel veehouderij beschikken, zowel grondgebonden als intensieve veehouderij. Zo wordt 54% van de Duitse kippen en 30% van de varkens in Niedersachsen geproduceerd (tabel 4.4). In Noord-Nederland is de intensieve veehouderij juist ondervertegenwoordigd, en domineert de grondgebonden veehouderij. In Overijssel zijn beide vormen van veeteelt belangrijk.

Het grote verschil tussen Nederland en NI is dat de Nederlandse export naar NI relatief veel *plantaardige* voedingsmiddelen bevat, terwijl de omgekeerde stroom veel *dierlijke* voedingsmiddelen bevat. Dit patroon kan waarschijnlijk als volgt worden verklaard: via de Rotterdamse haven gaat relatief veel veevoer naar de intensieve veehouderij, niet alleen in Nederland maar ook in NI, waar vervolgens het vlees in de voedselverwerkende sector wordt gebruikt om vleeswaren naar Nederland te exporteren.

Varkens – de arbeidsverdeling tussen Nederland en Duitsland

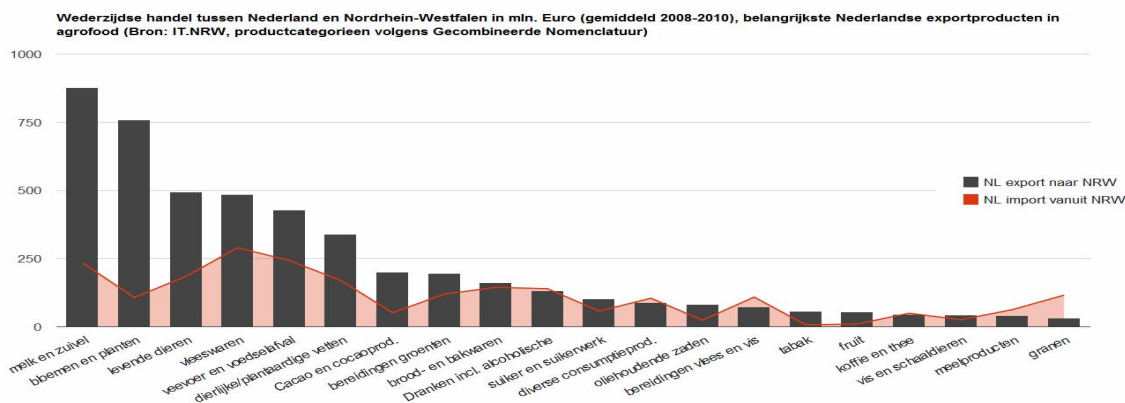
In 1995 voorzag Duitsland voor circa 75% in de eigen behoefte van varkensvlees. In 2008 is de 100% zelfvoorziening overschreden. Dit betekent dat Duitsland meer gaat exporteren, terwijl het land eerder varkens en varkensvlees importeerde, bijvoorbeeld uit Nederland.

Toch is de Duitse import vanuit Nederland na 2008 niet gestopt maar zij beperkt zich steeds meer tot biggen. Varkenshouders in Duitsland zijn in het algemeen minder goed in biggenproductie dan hun Nederlandse en Deense collega's, maar wel goed in de vleesvarkensfase: het grootbrengen tot slachtvarkens. De productiekosten in de biggenfase liggen zo'n 20% hoger in Duitsland dan in Nederland, terwijl bij de vleesvarkens er nauwelijks verschillen zijn. En de slacht- en verwerkingskosten liggen in Duitsland juist lager. Gevolg is geweest dat Duitsland een deel van de Nederlandse productie van slachtvarkens heeft overgenomen. Door deze situatie is er een groei in de 'vaste' handelsrelaties tussen Nederlandse biggenproducenten en Duitse vleesvarkenshouders. Daarnaast heeft het Nederlandse vleesbedrijf Vion fors in Duitsland geïnvesteerd, zodat het een echt Nederlands/Duits bedrijf geworden is. Ook op het terrein van het veevoer breiden Nederlandse bedrijven, zoals ForFarmers en Agrifirm, zich de laatste jaren snel uit naar Duitsland.

Welke conclusies kunnen we tot dusver trekken, uit deze analyse over het handelsverkeer tussen Nederland en NI op agrosector? In beide (deel)staten is de agrosector relatief oververtegenwoordigd, maar er is een duidelijk verschil: Nederland is vooral sterk in de landbouwsector, terwijl in NI de voedselverwerkende sector relatief sterk is. Anders gezegd: er is sprake van een productieketen waarbij Nederland vooral in het begin van de keten actief is (uitgangsmateriaal, biggen, en veevoer) en NI meer aan het eind (vleesvarkens, slachterijen, voedselverwerking). De in- en uitvoer van agro-producten is nagenoeg aan elkaar gelijk maar de ingaande stroom verschilt qua samenstelling dus behoorlijk van de uitgaande stroom. Toch is het beeld dat Van Paridon *et al* (1982) schetst van Nederland als ontwikkelingsland en Duitsland als ontwikkelde economie hier niet van toepassing. De reden is dat het begin van de agroketen inmiddels niet minder kennisintensief is dan het eind van de keten. Een groter verschil heeft te maken met de eindgebruiker: in de Nederlandse agrosector gaat het vooral om business-to-business (b2b), terwijl in NI business-to-consumer (b2c) meer op de voorgrond staat.

4.4.2 NRW

Deze subparagraaf bevat een analyse van de handel tussen Nederland en NRW, op basis van cijfers van het Statistisch Bureau van de deelstaat NRW, de IT.NRW. Om de invloed van de financiële crisis zoveel mogelijk uit te schakelen wordt gebruik gemaakt van de gemiddelde import- en exportgegevens over de periode 2008-2010.

Figuur 4.8 laat zien welke producten domineren in de Nederlandse agro-export naar NRW, en in hoeverre er import vanuit NRW tegenover staat. Links in deze figuur staan de producten met de

hoogste export, gemeten in miljoenen euro's. De top-5 bestaat uit achtereenvolgens melk en andere zuivelproducten, bloemen en planten, levende dieren, vleeswaren, en veevoer en voedselafval.

Vooraf in de laatste twee categorieën is er behoorlijk wat import vanuit NRW.

Om meer zicht te krijgen op deze verhouding tussen import en export, maakt tabel 4.5 per productgroep een vergelijking tussen:

- de Nederlandse export naar NRW en de import door Nederland vanuit NRW (dus NRW-export naar Nederland) waarbij het handelsoverschot wordt uitgedrukt in een percentage van de import. Een hoog percentage wijst op veel specialisatie aan Nederlandse kant, een laag percentage op relatief veel wederzijdse handel.
- De gemiddelde exportprijs en de gemiddelde importprijs, waarbij het verschil wordt uitgedrukt in een percentage van de importprijs.

Tabel 4.5 : Kenmerken van de wederzijdse handel tussen NRW en NL (gemiddeld over 2008-2010)

Productgroep (code)	Export (NL→NRW) in mln. euro	Import (NRW→NL) in mln. euro	Saldo (in % van import)	Export Prijs (per kilo)	Import- Prijs (per kilo)	Vershil (in % van importprijs)	COMBI (Zie tabel 4.6)
Levende dieren (I-1)	494,4	184,9	167%	1,46	0,99	46%	++
Vleeswaren (I-4)	486,1	290,0	68%	2,41	1,74	38%	++
Vis en schaaldieren (I-16)	43,0	25,9	66%	3,50	5,24	-33%	+/-
Melk en zuivelproducten (I-27)	875,9	234,0	274%	1,34	0,78	72%	++
Bloemen en planten (II-1)	758,1	107,6	605%	2,16	3,82	-44%	+-
Groenten (II-3)	642,1	112,1	473%	0,95	0,13	635%	++
Fruit (II-7)	55,8	10,5	430%	0,99	1,69	-42%	+/-
Koffie, thee (II-12)	46,0	49,7	-7%	4,44	3,77	18%	-/+
Granen(II-14)	32,4	116,0	-72%	0,25	0,17	51%	-/+
Producten van de meelindustrie (II-17)	40,1	63,0	-36%	0,47	0,35	34%	-/+
Oliehoudende zaden (II-21)	81,6	24,4	235%	0,21	0,37	-45%	++
Dierlijke en plantaardige vetten (III-1)	339,1	169,8	100%	0,75	0,73	2%	+
Bereidingen van vlees, vis e.d. (IV-1)	72,7	108,9	-33%	2,63	4,15	-37%	--
Suiker en suikerwerk (IV-6)	101,7	57,5	77%	0,57	0,78	-27%	+/-
Cacao en cacaoproducten (IV-9)	200,8	51,5	290%	2,61	3,78	-31%	+/-
Brood- en bakwaren (IV-11)	162,0	144,7	12%	1,42	2,02	-30%	+/-
Bereidingen van groenten, e.d. (IV-14)	195,1	120,0	63%	0,94	0,96	-2%	+
Diverse consumptieproducten (IV-27)	89,8	104,8	-14%	2,16	2,05	5%	
Dranken, incl. alcoholische (IV-30)	132,5	139,6	-5%	0,30	0,06	369%	
Veevoer en voedselafval (IV-39)	428,9	243,3	76%	0,32	0,16	95%	++
Tabak	56,0	7,1	686%	11,75	16,94	-31%	+/-

Bron: IT.NRW (de code is uit de Gecombineerde Nomenclatuur 2009, de gebruikelijke classificatie bij Handelsstatistieken)

Te zien is dat bij de meeste agroproducten Nederland een positieve handelsbalans heeft met NRW, en dat bij een meerderheid van de agroproducten de exportprijs hoger is dan de importprijs. Met deze twee variabelen kunnen in een matrix vier groepen worden onderscheiden (zie tabel 4.6)

Tabel 4.6: Matrix van prijsverschil en saldo op de handelsbalans

Prijsverschil voor NL	Handelsbalans van Nederland met NRW	
	Positief	Negatief
Positief	Levende dieren, vleeswaren, melk en zuivelproducten, groenten, oliehoudende zaden, veevoer	Koffie en thee, granen, meelproducten, alcoholische en niet-alcoholische dranken
Negatief	<i>Vis en schaaldieren, bloemen en planten, fruit, suiker en suikerwaren, cacao en chocolade, brood- en bakwaren, tabak</i>	Bereidingen van vlees en vis

Tabel 4.6 laat zien dat een positief saldo op de handelsbalans samen kan gaan met een negatief prijsverschil (gecursiveerd). Bij de producten waarbij deze combinatie van toepassing is, heeft Nederland dus wel een volumevoordeel maar geen prijsvoordeel (oftewel een voordeel in toegevoegde waarde).

Een voorbeeld is de productgroep cacao en chocolade: Nederland exporteert relatief veel cacaomassa en -boter exporteert naar NRW waar deze halffabricaten worden gebruikt voor de productie van de chocolade, die voor een hogere prijs weer door Nederland wordt geïmporteerd. Uit de tabel valt op dat deze arbeidsverdeling – Nederland de goedkopere halffabricaten en NRW de duurdere eindproducten – ook van toepassing is op vis en schaaldieren, op bloemen en planten, op fruit, suiker en suikerwaren, brood- en bakwaren, en op tabak en tabaksartikelen.

De combinatie van een handelsoverschot en een relatief hoge exportprijs vinden we bij levende dieren, vleeswaren, melk en melkproducten, groenten, koffie en thee, oliehoudende zaden en bij veevoer. Dit zijn dus de productcategorieën waarmee Nederland als het ware op twee manieren geld verdient in het handelsverkeer met NRW: qua volume en qua prijs.

Om die reden is het opmerkelijk dat bij de meeste van deze productgroepen tevens een niet onaanzienlijke import vanuit NRW kennen. Een verklaring zou kunnen zijn dat Nederland de betere en dus duurdere productvarianten exporteert naar de veeleisende Duitsers, en de wat mindere kwaliteit uit NRW importeert.

Dit laatste speelt waarschijnlijk een nog grotere rol bij de derde categorie: agro-producten waar Nederland een handelstekort heeft, terwijl de prijs van door Nederland geëxporteerde producten hoger ligt dan die van import uit NRW. Het gaat hier om koffie en thee, om granen en om meel, en om alcoholische en niet-alcoholische dranken. Het gaat producten uit de voedselverwerkende industrie die geheel of grotendeels gebruik maken van buitenlandse grondstoffen, die vaak via de Rotterdamse haven naar Nederland maar vooral naar Duitsland gaan. Voor zover de productie in Nederland plaatsvindt, zijn vermoedelijk de duurdere varianten overwegend voor de Duitse markt bestemd.

Tot slot: er is maar één productcategorie waar Nederland zowel een handelstekort als een relatief lage exportprijs heeft. Het betreft bereidingen van vlees en vis.

De volgende algemene conclusies kunnen worden getrokken.

1. Nederland heeft in zijn handelsverkeer met NRW meer agroproducten met een handelsoverschot dan agroproducten met een handelstekort.
2. Een flink deel van de agroproducten maakt gebruik van buitenlandse grondstoffen: tabak, oliehoudende zaden, cacao, (tropisch), plantaardige vetten, en veevoer. Dit past in het beeld dat Nederland, vooral via de Rotterdamse haven, heel veel agrarische grondstoffen uit het buitenland importeert die vervolgens grotendeels naar NRW worden geëxporteerd, al of niet na bewerking.
3. Bij sommige agroproducten is de importprijs hoger dan de exportprijs. Dat kan erop duiden dat binnen die productketens Nederland de (goedkopere) grondstoffen en halffabricaten levert en Duitsland de duurdere eindproducten. Maar het is ook aannemelijk dat een algemene categorie (zoals bloemen en planten) allerlei verschillende marktniches herbergt die ieder hun eigen taakverdeling tussen Nederland en Duitsland kennen.
4. Het beeld dat bij internationale handel er sprake is van eenrichtingsverkeer, in de zin dat land A bepaalde producten exporteert en andere importeert uit land B, is slechts ten dele van toepassing op de handel in agroproducten tussen Nederland en NRW: voor de meeste productcategorieën geldt dat er naast een grote export ook sprake is van een aanzienlijke import. Dat kan samenhangen met het eerder genoemde proces van waardecreatie (Nederland exporteert cacao en importeert chocolade) of met verschillen in consumentenvoorkeuren die zeker bij voedsel een belangrijke rol spelen. Deze verschillen kunnen met smaakvoorkeur te maken hebben maar ook met andere prijs-kwaliteit verhoudingen: in het algemeen zijn Duitsers eerder bereid meer te betalen voor een betere kwaliteit, zeker in vergelijking met de gemiddelde Nederlander ³⁶.

Waarom zijn deze conclusies relevant voor het beleid van overheden en bedrijven?

De eerste conclusie is opmerkelijk omdat je van een klein en inmiddels behoorlijk verstedelijkt land als Nederland niet zou verwachten dat het bij het merendeel van de agro-producten een netto-exporteur is, zelfs als het gaat om het handelsverkeer met een eveneens tamelijk verstedelijkte regio als NRW met het Ruhrgebiet. Deze opvallende Nederlandse agro-export wordt grotendeels verklaard door de tweede conclusie: bij de meeste agro-sectoren gaat het om *buitenlandse*

De hiernaast gepresenteerde conclusies kunnen worden gezien als een aanzet tot beleidsgerichte hypothesen. Tabel 4.5. laat zien dat NRW een zeer belangrijke importeur is van Nederlandse landbouwproducten en voedingsmiddelen, maar de export vanuit NRW naar Nederland is eveneens aanzienlijk.

In tenminste twee opzichten is het van belang de cijfers in tabel 4.4 nader te onderzoeken. Ten eerste zijn de categorieën betrekkelijk breed, en dat laat ruimte voor de mogelijkheid dat binnen een bepaalde categorie Nederland en NRW verschillende specialismen hebben. Nader onderzoek, op basis van verdere detaillering, zou het beeld kunnen nuanceren dat Nederland gespecialiseerd is in de productie van grondstoffen en Duitsland in het verwerken daarvan tot consumentenproducten. Ten tweede nodigt de tabel uit tot het onderzoeken van de manier waarop productie is georganiseerd in ketens en clusters. In het geval van lange productieketens liggen andere beleidsmaatregelen voor de hand (bijvoorbeeld het versterken van zwakke onderdelen in de keten, of het versterken van onderdelen die de functie van ketenregisseur kunnen vervullen) dan in het geval van clusters, waar ruimtelijke nabijheid en synergie tussen bedrijven een grotere rol spelen.

³⁶ Dit betekent niet dat Duitsers een lage prijs niet belangrijk vinden. Denk aan Duitse discount ketens zoals Aldi en Lidl. Maar de kwaliteit van hun producten op het gebied van voeding is in de regel hoger dan in de Nederlandse discounters.

grondstoffen. Dit geldt ook voor een sector als de intensieve veehouderij: het grootste deel van de kostprijs bestaat uit veevoer, en het overgrote deel van het veevoer komt uit het buitenland. Dit wijst op een kwetsbare positie van de Nederlandse agro: wanneer in opkomende economieën de agrarische grondstoffen meer opbrengen in hun eigen veehouderijsector of levensmiddelenindustrie dan met export naar bijv. Nederland, komt een flink deel van de Nederlandse agrosector onder druk te staan. Het huidige *businessmodel* – massaal en goedkoop invoeren uit het buitenland en vervolgens na bewerking exporteren naar het buitenland – is dan waarschijnlijk niet meer levensvatbaar, mede omdat de huidige winstmarges al flink onder druk staan. Een geringe prijsverhoging van veevoer heeft dan meteen grote gevolgen voor de intensieve veehouderij in Nederland, zoals het afgelopen jaar al zichtbaar was in de varkenssector. Het gevolg zou weleens kunnen zijn dat in de toekomst het overgrote deel van het veevoer niet meer via Rotterdam binnen komt maar wordt verbouwd op de goedkopere landbouwgronden van Oost-Europa, wat er vervolgens toe zou leiden dat de intensieve veehouderij niet meer in Nederland blijft (waar de nabijheid van de Rotterdamse haven tot dusver een belangrijk concurrentievoordeel is geweest, zie Vrolijk 2007) maar in belangrijke mate naar het oosten van Europa verhuist.

De derde conclusie zou in die toekomstige situatie nogal wat reden tot bezorgdheid kunnen geven. Dat bij nogal wat producten NRW (en Nedersachsen, zoals we eerder hebben gezien) de hoogwaardige onderdelen van de waardeketen voor zijn rekening nam, was in de oude situatie niet zo'n probleem omdat Nederland het voordeel had in het voortraject, bij de invoer, de eerste bewerking en bij de distributie. Als dat voordeel wegvalt of minder wordt, zal Nederland zijn dominante positie verliezen voor een aantal agroproducten.

De vierde conclusie biedt aanknopingspunten voor nieuwe mogelijkheden, althans voor het oosten van Nederland. Als er geen sprake is van eenrichtingsverkeer maar grotendeels van wederzijdse handel binnen dezelfde productcategorieën, dan kan het Oosten van Nederland daar meer van profiteren dan het westen, dat meer belang heeft bij een goedkope instroom van buitenlandse grondstoffen. De wederzijdse handel maakt als het ware de weg vrij voor grensoverschrijdende clusters, wat overigens niet voor alle agrarische producten in dezelfde mate zal gelden.³⁷

4.5 Specialisatiepatronen

Deze voorlaatste paragraaf gaat over het specialisatiepatroon van het handelsverkeer tussen Nederland en NRW. Het gaat met andere woorden om de vraag welke producten domineren in de Nederlandse export richting NRW, en welke in de omgekeerde richting³⁸.

De top-10, die in tabel 4.7 wordt gepresenteerd, is samengesteld op basis van de verhouding tussen de waarde van Nederlandse export in procenten van de waarde van de import. De achterliggende gedachte is dat voor product X de concurrentiepositie, in dit geval van Nederland t.o.v. NRW, sterker is naarmate het overschot op handelsbalans voor X groter is. Toegepast op de nr. 1 in tabel 4.7: de export van bloemen en planten van Nederland naar NRW was in de periode 2008-2010 gemiddeld 705% hoger dan de import door Nederland vanuit NRW.

Dit percentage is vervolgens vergeleken met de overeenkomstige percentages voor:

³⁷ De vorming van economische clusters hangt overigens niet alleen af van intensieve en wederzijdse handelsrelaties, maar van tal van andere factoren. En deze factoren zijn van buitenaf, bijv. door overheden, moeilijk te sturen.

³⁸ De volgende methode is gehanteerd. Op basis van de combinatie van export- en importwaarde voor de jaren 2008-2010 en 2005 zijn de 25 grootste handelsgroepen geselecteerd, voor NRW en Nederland afzonderlijk. Vervolgens is voor elk van die geselecteerde productgroepen de verhouding tussen import en export berekend.

- Het jaar 2005³⁹; bij bloemen en planten was het overschot op de handelsbalans toen zelfs 1095% hoger, dus de voorsprong van Nederland is bij deze productcategorie kleiner geworden.
- Duitsland als geheel; bij bloemen en planten was dit hoger dan voor NRW, dus Nederland importeert relatief veel bloemen en planten uit NRW⁴⁰, of exporteert relatief weinig naar NRW. Anders gezegd: de Nederlandse concurrentiepositie bij dit product is in de rest van Duitsland nog sterker dan in NRW.

Op basis van deze tabel kunnen over de top-10 van Nederland de volgende conclusies worden getrokken.

1. Bij slechts drie van de 10 productgroepen is de concurrentiepositie van Nederland verbeterd, in de zin dat sinds 2005 de Nederlandse export in procenten van de import vanuit NRW is gestegen (melk, kleding, en dierlijke en plantaardige vetten en oliën).
2. Van de 10 toppers zitten er zes in de agrosector. Sterker nog: vier van de vijf meest concurrerende Nederlandse producten hebben een agrarisch karakter.
3. Wat betreft de vier niet-agrarische producten in de top-10 valt op dat twee daarvan (kleding en instrumenten) een veel lager percentage te zien geven voor Duitsland als geheel; dit percentage ligt zelfs lager dan 100%, wat betekent de Nederlandse export lager is dan de import vanuit heel Duitsland. Niet uitgesloten is dat wederuitvoer hier een grote rol speelt. Als dat inderdaad het geval is zijn zeep en wasmiddelen (Unilever) en minerale brandstoffen (Rotterdamse haven) de enige niet-agrarische productgroepen waarin Nederland in de handelsrelatie met Duitsland (en met NRW in het bijzonder) relatief sterk is.
4. Samenvattend kan voor de relatie met NRW het gangbare beeld worden bevestigd: Nederland is vooral concurrerend als toeleverancier van brandstoffen en agrarische producten⁴¹

Tabel 4.7: Top-10 van de meest concurrerende producten van Nederland t.o.v. NRW

productgroepen	export in % van import			export	import
	NL - NRW		NL - DLD	NL→NRW	NL←NRW
	2008-2010	2005	2008-2010	2008-2010 (x € 1000)	
1 Bloemen en planten (II-1)	705%	1095%	1283%	758.106	107.557
2 Groenten e.d. (II-3)	573%	646%	766%	642.151	112.131
3 Minerale brandstoffen (V-9)	489%	672%	405%	8.636.701	1.767.823
4 Cacao en cacao producten (IV-9)	390%	553%	360%	200.757	51.471
5 Melk en zuivelproducten (I-27)	374%	223%	158%	875.895	234.011
6 Kleding en kledingstoebereiden (XI-44)	358%	157%	39%	177.532	49.596
7 Levende Dieren (I-1)	267%	253%	208%	494.444	184.859
8 Zeep, wasmiddelen e.d. (VI-47)	254%	251%	182%	287.344	113.346
9 Instrumenten (XVIII-1)	218%	233%	43%	320.797	147.345
10 Dierlijke en plantaardige vetten (III-1)	200%	140%	265%	339.129	169.841

Bron: IT.NRW

³⁹ Het jaar 2005 is het eerste jaar dat de gegevens over de handel tussen Nederland en NRW compleet zijn.

⁴⁰ Bij de bloemen en de planten is niet uitgesloten dat de import vanuit NRW relatief groot is omdat Duitse tuinders hun producten verhandelen op de veiling in Venlo en/of Aalsmeer, die dan vervolgens weer worden geëxporteerd (waaronder naar Duitsland, al of niet als onderdeel van een boeket).

⁴¹ Hoewel een vergelijkbare exercitie nog niet is uitgevoerd voor NI, is de eerste indruk dat de verhoudingen daar wel iets anders liggen vanwege de relatief sterke positie van de agrosector aldaar.

De top-10 voor NRW t.o.v. Nederland (tabel 4.8) is op dezelfde manier berekend als in tabel 4.7. Toegepast op de nr. 1 in tabel 4.8: de export van rollend materieel voor spoor- en tramwegen van NRW naar Nederland was in de periode 2008-2010 gemiddeld 446% hoger lager dan de import door NRW vanuit Nederland.

Dit percentage is vervolgens vergeleken met de overeenkomstige percentages voor:

- Het jaar 2005; bij rollend materieel was het NRW-overschot op de handelsbalans 553% van de import vanuit Nederland, dus de voorsprong van NRW is bij deze productcategorie na 2005 wat kleiner geworden.
- Duitsland als geheel; bij dit product is het Duitse 'overschotpercentage' hoger dan voor NRW, dus NRW importeert relatief veel rollend materieel uit Nederland, of exporteert relatief weinig naar Nederland. Anders gezegd: bij dit product heeft de rest van Duitsland een nog sterkere concurrentiepositie dan NRW.

Tabel 4.8: Top-10 van de meest concurrerende producten van NRW t.o.v. Nederland

		export in % van import		export	import
	Top-10 voor NRW	NRW - NL		NRW →NL	NRW ←NL
		2008-2010	2005	2008-2010	2008-2010 (x € 1000)
1	Rollend materieel (XVII-2)	446%	526%	773%	248.960
2	Meubels incl. verlichtingstoestellen (XX-1)	347%	269%	350%	462.236
3	Gereedschap, eetbestek e.d. (XV-52)	280%	214%	275%	182.060
4	Zout, zwavel, bouwmaterialen (V-1)	263%	185%	197%	377.497
5	Glas en glaswerk	254%	183%	244%	151.878
6	Diverse werken van onedele metalen (XV-57)	241%	163%	257%	163.412
7	Werken van edel en staal (XV-19)	209%	150%	183%	870.673
8	Papier- en kartonwerken (X-3)	204%	143%	193%	554.085
9	Machines, apparaten e.d. (XVI-2)	131%	134%	161%	1.436.287
10	Kleur- en verfstoffen e.d. (VI-40)	129%	131%	121%	158.889

Bron: IT.NRW

Bij de top-10 van producten waar NRW relatief goed in is, valt het volgende op:

1. Het gaat uitsluitend om industriële producten, agrarische producten ontbreken;
2. Er is relatief weinig veranderd tussen 2005 en 2008-2010, want de twee reeksen 'overschotpercentages' liggen dicht bij elkaar dan in de top-10 van Nederland;
3. Bij zeven productgroepen is sinds 2005 de positie van NRW richting Nederland verbeterd, bij (de onderste) twee productgroepen is zij nagenoeg gelijk gebleven, en slechts bij rollend materieel is de NRW-positie verslechterd;
4. Er is relatief weinig verschil tussen NRW en Duitsland als geheel, wat betreft de handelsbalans met Nederland.

Vergelijken we de top-10 van NRW met die van Nederland, dan kunnen enkele conclusies ter aanvulling worden getrokken.

- Het exportpakket van NRW is veel evenwichtiger, zowel in absolute bedragen als in percentages. In het exportpakket van Nederland zijn de minerale brandstoffen veel groter dan de overige negen toppers bij elkaar, qua handelsoverschot in absolute bedragen. De top-

10 van NRW daarentegen bestaat uit kleinere productcategorieën die elkaar qua export veel minder ontlopen.

- Zowel agrarische producten als minerale brandstoffen hebben te maken met een teruglopende vraag; de NRW-toppers hebben daar wat minder last van.
- Hoewel nader onderzoek nodig is, lijkt het exportpakket van NRW kennisintensiever

4.5 conclusies

De analyse in dit hoofdstuk geeft aanleiding tot de volgende conclusies

1. Het belang van Duitsland voor Nederland op het gebied van handelsbetrekkingen kan op twee manieren worden uitgedrukt: in absolute bedragen en als percentage van de totale Nederlandse export en import. Volgens de eerste maatstaf nemen vooral vanaf begin jaren '70 van de vorige eeuw de handelsrelaties een hoge vlucht, waarbij de uitvoer naar Duitsland sneller stijgt dan de import. De tweede maatstaf laat zien dat Duitsland sinds het begin van de 20^e eeuw de belangrijkste handelspartner is, en dat zijn aandeel met enige schommelingen redelijk constant is gebleven. Dat laatste is opmerkelijk want men zou verwachten dat het belang van buurlanden afneemt naarmate de handel een mondialer karakter krijgt en de opkomende economieën zich op andere werelddelen bevinden (zie ook ING 2011). Zorgwekkend is wel dat een steeds groter deel van de Nederlandse export naar Duitsland uit wederuitvoer bestaat.
2. De handelsbalans van Nederland met Duitsland als geheel is nog steeds positief, maar verschilt nogal per deelstaat. De handelsbalans met Nedersachsen is pas sinds 2008 weer positief, omdat de Nederlandse export behoorlijk toenam terwijl de import vanuit Nedersachsen nagenoeg stabiel bleef. Van de Nederlandse export naar Duitsland gaat ruim 40% naar NRW, terwijl van de import vanuit Duitsland maar 27% uit deze deelstaat komt, zodat de handelsbalans zeer positief is voor Nederland. De Nederlandse export naar de overige deelstaten is relatief gering, in vergelijking met de import (handelsbalans is negatief voor Nederland) en zeker gelet op hun aandeel in het Duitse BNP. Overigens kunnen aan deze 'onbalans' niet bij voorbaat negatieve conclusies worden verbonden. Zij weerspiegelt de verschillen in sectorstructuur en comparatieve voordelen.
3. Sinds enkele decennia liggen de comparatieve voordelen van Nederland voor een groot deel bij de agrosector, maar de verschillen op dit terrein tussen de export naar en de import vanuit Duitsland worden wel steeds kleiner. Dit laatste geldt vooral voor de handelsrelatie tussen Nederland en Nedersachsen: de ex- en import van agroproducten zijn bijna even groot. Wel is er een duidelijke arbeidsverdeling: Nederland exporteert vooral plantaardige voedingsmiddelen naar Nedersachsen (waarschijnlijk grotendeels op basis van buitenlandse grondstoffen) terwijl de import overwegend uit dierlijke voedingsmiddelen bestaat. En wat betreft de varkenshouderij die in beide regio's relatief sterk vertegenwoordigd is, is Nederland vooral gespecialiseerd in biggenproductie en Nedersachsen in vleesvarkens. Dat Nederland vooral goed is aan het begin van de agroketen (en die producten exporteert) en Duitsland aan het eind, zien we ook bij de handelsbetrekkingen tussen Nederland en NRW.
4. Naast een zekere mate van arbeidsverdeling en specialisatie is er bij veel productcategorieën nogal wat wederzijdse handel tussen Nederland en NRW (en waarschijnlijk Nedersachsen), waarmee wordt bedoeld dat binnen dezelfde productcategorie beide landen zowel exporteren als importeren, maar dan meestal in verschillende mate en waarschijnlijk met andere productvarianten. Dit wijst op een bepaalde mate van grensoverschrijdende clustervorming, in de zin dat aan beide zijden van de grens vergelijkbare economische activiteiten plaatsvinden. In

ieder geval is er meestal geen sprake van louter eenrichtingsverkeer in de handel tussen Nederland en NRW of Niedersachsen, zoals vaak wordt gedacht.

5. De Nederlandse export naar Duitsland in het algemeen en NRW en Niedersachsen in het bijzonder is in sommige opzichten nogal kwetsbaar. Om te beginnen hebben agro-producten daarin een groot aandeel, en deze productcategorie kent tot dusver minder groei dan industriële en dienstverlenende activiteiten. Verder zijn veel van deze agro-producten gebaseerd op buitenlandse grondstoffen. Naarmate opkomende economieën deze grondstoffen zelf gaan benutten, wordt het voordeel voor Nederland richting Duitsland een stuk minder. Had de intensieve veehouderij in Nederland tot dusver het voordeel van goedkoop veevoer via de Rotterdamse haven uit Zuid-Amerika, in de toekomst zou het meeste veevoer weleens uit Centraal Europa kunnen komen, met alle gevolgen van dien voor de intensieve veehouderij. Ten derde hebben extensieve vormen van landbouw steeds minder overlevingskansen in Nederland onder invloed van schaalvergroting en stijgende grondprijzen.
6. Of we het nu leuk vinden of niet, gegeven onze geografische positie is het onvermijdelijk dat Nederland voor Duitsland een belangrijke economische transitofunctie vervult (en wederuitvoer een bron van inkomsten is). Vooral de Rotterdamse haven kan groeien en bloeien dankzij het feit dat de Duitse economie zoveel spullen nodig heeft om producten te maken die vervolgens weer over de hele wereld gaan. Bedenk dat Duitsland nr. 1 is als het gaat om de export naar landen buiten de EU. Naast de Rotterdamse haven die op zichzelf een groot cluster is van allerlei verwante activiteiten, zijn er tal van andere Nederlandse bedrijfstakken die alleen kunnen floreren dankzij de verbinding met het Duitse achterland. Wanneer we ons beperken tot de agrosector, kunnen we bij voorbeeld denken aan de snijbloemensector waar in toenemende mate bloemen uit het buitenland komen die in Aalsmeer klaar worden gemaakt voor Duitsland, en natuurlijk ook andere landen. Of aan de intensieve veehouderij die mede dankzij het goedkope veevoer dat via Rotterdam wordt geïmporteerd, een enorme export van levende dieren en vleeswaren realiseert, vooral richting Duitsland.

Er is nog heel veel wat we niet weten over de handelsrelatie met onze Oosterburen. Nadat de WRR in 1982 een studie over dit onderwerp publiceerde (Paridon *et al*), is er eigenlijk nauwelijks onderzoek gedaan op dit terrein. Zowel bij het vroegere beleid 'Pieken in de Delta' als bij het huidige Topsectorenbeleid wordt de relatie met Duitsland vaak wel genoemd als zijnde belangrijk, maar dat is blijkbaar geen reden om meer onderzoek te (laten) doen.

Mogelijkheden voor vervolgonderzoek zijn er genoeg. De statistische exercitie die in dit hoofdstuk is uitgevoerd voor de handelsrelaties met NRW, zou ook voor Niedersachsen (NI) kunnen worden toegepast. Op basis van wat al enigszins bekend is, en waarover in dit hoofdstuk is gerapporteerd, kan een eerste hypothese zijn dat de Nederlandse handelsrelatie met deze deelstaat evenwichtiger is dan met NRW, waar de transitofunctie van Nederland sterk overheerst. Een tweede hypothese is dat Niedersachsen en Noord-Nederland incl. Overijssel veel verwante economische activiteiten hebben. Denk aan de scheepsbouw, de veehouderij, de teelt en verwerking van zetmeelaardappelen. Dit biedt in principe mogelijkheden voor verschillende vormen van grensoverschrijdende clustervorming, vergelijkbaar met het agrocluster Venlo-Niederrhein dat momenteel wordt ontwikkeld (http://www.regiovenlo.nl/page/120/agrobusiness_region_niederrhein.html). Voor Overijssel lijken deze mogelijkheden vooral in de machine- en apparatenbouw te liggen. Van oudsher heeft Duitsland daarin een sterke positie. Maar bij de machine- en apparatenbouw voor *de landbouw en de voedingsmiddelensector* is Nederland juist relatief sterk, en dan vooral in Overijssel, zoals een recente trendanalyse laat zien (Vrolijk 2011).

5. Investeren

5.1 Inleiding

Wonen en werken doen Nederlanders al heel lang in Duitsland. Hetzelfde geldt voor de omgekeerde beweging, al gaat het om andere aantallen. Ook de intensieve handel tussen beide landen kent een lange geschiedenis. Studeren over de grens is het afgelopen decennium pas echt populair geworden, maar dan uitsluitend voor Duitse studenten in Nederland, en (nog) niet omgekeerd.

Hoe staat het met investeren over de grens? Is dat een recent of een redelijk oud verschijnsel?

Oftewel: is het iets van de laatste jaren, of een activiteit die al enige decennia gaande is? En geldt dat in beide richtingen?

Een andere reeks van vragen heeft te maken met de *samenhang* met de eerder behandelde grensoverschrijdende activiteiten. Zowel bij wonen en werken als bij handelsbetrekkingen is er een sterke voorkeur voor de naburige deelstaten Niedersachsen en vooral NRW. Geldt dat ook voor de investeringsactiviteiten over de grens?

In de economische literatuur over internationalisering wordt vaak uitgegaan van een volgtijdelijk patroon: bedrijven gaan eerst exporteren als ze een buitenlandse markt willen veroveren, daarna – als hun producten voldoende aftrek vinden – richten ze in dat buitenland een eigen verkooporganisatie op, en vervolgens wordt ook de productie naar dat land verplaatst, bijv. om te besparen op transportkosten. Omdat bij de afzet van Nederlandse producten in Duitsland (en omgekeerd) de transportkosten relatief gering zijn, wat zeker geldt voor de naburige deelstaten, zou je volgens deze redenering verwachten dat er vanuit Nederland betrekkelijk weinig in Duitsland wordt geïnvesteerd, en dan eerder in de verder gelegen deelstaten dan in Niedersachsen en NRW.

Dit volgtijdelijke patroon heeft overigens vrijwel uitsluitend betrekking op agrarische en industriële producten. Bij dienstverlening vindt de ‘productie’ meestal plaats bij de klant, zodat de export van producten vanuit het thuisland geen optie is. Om buitenlandse klanten te bedienen zijn bedrijven genoodzaakt eigen vestigingen in dat land op te zetten (al of niet in samenwerking met ondernemingen uit dat land). Dit zou betekenen dat internationalisering in de dienstensector, veel meer dan in industriële sectoren het geval is, vooral tot uiting komt in grensoverschrijdende investeringen. De vraag is dus in hoeverre een groei van de Nederlandse investeringen in Duitsland is terug te voeren op een toename van internationalisering in de dienstensector.

Evenals in vorige hoofdstukken maken we meer gebruik van Duitse dan van Nederlandse statistieken. Gelet op de bovengenoemde vragen willen we vooral kijken naar de Nederlandse investeringen in de verschillende deelstaten en in de verschillende economische sectoren. Bijlage C gaat over definities die in de Duitse statistieken worden gehanteerd, en over de verschillen tussen de Duitse en de Nederlandse cijfers wat betreft de hoogte van de grensoverschrijdende investeringen.

Spreekt men in het dagelijkse taalgebruik over een investeringsbedrag van bijvoorbeeld 1 miljard euro, dan wordt meestal bedoeld dat dit bedrag in een bepaalde *periode* (een week, maand of jaar) is besteed aan de aankoop van vaste activa, zoals gebouwen of machines, of van vermogenstitels zoals obligaties of aandelen. Men spreekt hier van een stroomgrootte (vergelijk een begroting of een verlies- en winstrekening over een bepaald jaar). In dit hoofdstuk worden de (buitenlandse) investeringen gepresenteerd als een *voorraad*grootte: het bedrag dat op een bepaald *moment* – meestal aan het eind van het jaar, bij het opmaken van de balans – vanuit Nederland (Duitsland) is geïnvesteerd in Duitse (Nederlandse) ondernemingen. Dat heeft tot gevolg dat – zoals dit hoofdstuk

laat zien – de waarde van de buitenlandse investeringen wel kan fluctueren (omdat aandelen worden gekocht of verkocht) maar niet zo sterk als bij stroomgrootheden het geval zou zijn.

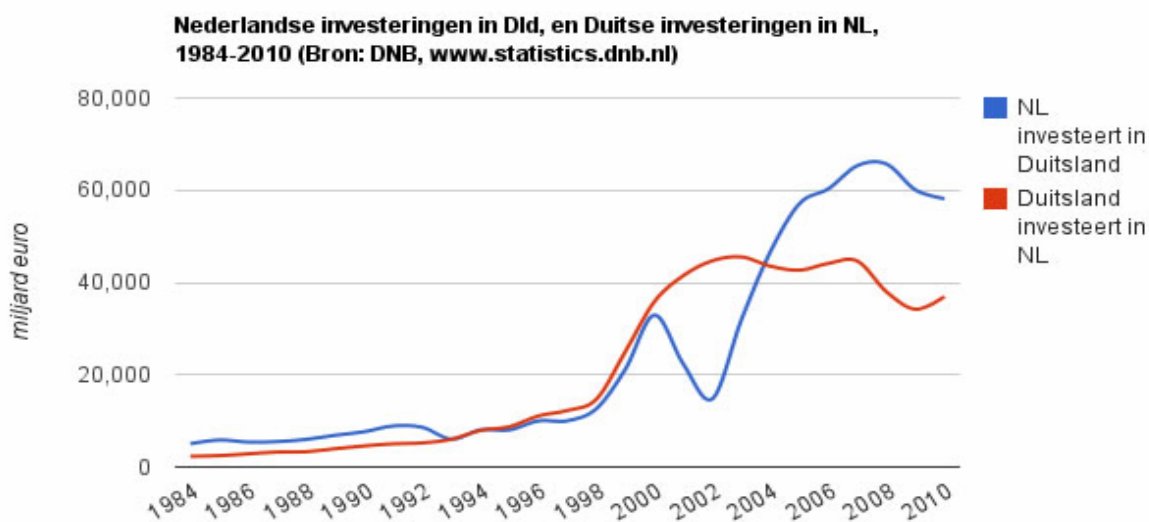
De volgende paragraaf laat zien dat het grensoverschrijdende investeringsniveau behoorlijk is gestegen, zowel in Duitsland (vanuit Nederland) als in Nederland (vanuit Duitsland). In het bijzonder kijken we naar de verschillen tussen de situatie in 1996/97, toen dit investeringsniveau nog relatief bescheiden was, en de meest recente jaren.

Paragrafen 5.3 en 5.4 besteden respectievelijk aandacht aan het sectorale en het ruimtelijke patroon van de Nederlandse investeringen in Duitsland. Het hoofdstuk sluit af met enkele conclusies en enkele vragen voor verder onderzoek.

5.2 Lange termijn ontwikkelingen

Aan het eind van de vorige eeuw breekt een nieuwe fase aan in de economische relatie tussen Nederland en Duitsland. Bleef deze aanvankelijk beperkt tot internationale handel, vanaf halverwege de jaren '90 worden ook de wederzijdse buitenlandse investeringen een belangrijk element in de economische relatie tussen deze twee landen (zie figuur 5.1). Vanaf 1998, en zeker vanaf 2002 is er een sterke stijging van investeringen door Nederlandse bedrijven in Duitsland. In 1996/97 was er vanuit Nederland voor € 57 mld. in Duitsland geïnvesteerd, in 2008/09 was dat investeringsbedrag bijna verdubbeld tot 109 mld. euro. Omgekeerd zijn min of meer tegelijkertijd Duitse bedrijven fors meer in Nederland gaan investeren, door Nederlandse bedrijven op te kopen en/of het investeringsniveau in hun (nieuwe) Nederlandse dochters te verhogen. Zowel de Nederlandse statistieken (figuur 5.1) als de Duitse (bijlage C) laten zien dat vanuit Nederland meer wordt geïnvesteerd in Duitsland dan omgekeerd.

Figuur 5.1: Buitenlandse directe investeringen Nederland - Duitsland

Overigens geldt de stijging van de buitenlandse investeringen niet alleen voor Duitsland en Nederland; over de hele linie zijn de investeringen vanuit en in het buitenland de laatste jaren sterk toegenomen. Veel kleiner dan de absolute groei van het Nederlandse investeringsniveau in Duitsland, is de groei van het Nederlands aandeel in de totale buitenlandse investeringen in Duitsland: van 21 naar 23 procent (tabel 5.3). Beperken we ons tot de EU dan is het aandeel van Nederland zelfs lager geworden: nam Nederland in 1996/97 41% van de investeringen vanuit EU-landen in Duitsland voor zijn rekening, in 2008/09 was dat gedaald tot 30% (zie verder paragraaf 5.4).

Tabel 5.1 maakt een vergelijking tussen de situatie in 1996/97, toen de zeer sterke toename in de Nederlandse en Duitse investeringsactiviteiten nog moest beginnen, en de situatie in de periode 2007-2009 waar sprake lijkt van een behoorlijke mate van stabilisatie, althans voorlopig. Bovendien kijken we niet alleen naar de investeringsomvang maar ook naar:

- het aantal ondernemingen waarin is geïnvesteerd;
- de werkgelegenheid bij deze ondernemingen;
- en de omzet die deze ondernemingen hebben gerealiseerd in het betreffende jaar.

Tabel 5.1 Investeringsrelaties tussen Nederland en Duitsland, 1996 - 2009

	1996/97 ⁴²	2007	2008	2009
Nederlandse investeringen in Duitsland				
investeringsomvang (mld. euro)	57	106	108	111
aantal betrokken ondernemingen	2329	2668	2843	2698
aantal betrokken werknemers (x 1000)	430	618	623	600
betrokken omzet (mld. euro)	252	282	296	258
Duitse investeringen in Nederland				
Investeringsomvang (mld. euro)	27	41	55	55
aantal betrokken ondernemingen	1521	1559	1592	1623
aantal betrokken werknemers (x 1000)	91	128	128	128
betrokken omzet (mld. euro)	54	59	65	65

Bron: Deutsche Bundesbank, diverse jaren; eigen berekeningen

In deze tabel - en in de overige tabellen - is de Deutsche Bundesbank als bron gebruikt, en niet De Nederlandse Bank (DNB) zoals in figuur 5.1. Voor het patroon maakt het overigens weinig verschil of van Nederlandse dan wel Duitse statistiek gebruik wordt gemaakt. In beide gevallen is er sprake van een sterke stijging van het investeringsbedrag in de periode 1996/97 en 2009, en zijn de Nederlandse investeringen in Duitsland hoger dan omgekeerd.

Opvallend is dat het investeringspatroon – in ieder geval per saldo - vrij stabiel is gebleven in de periode 2007 – 2009, in beide richtingen. Dit betekent dat de financiële crisis (vooralsnog) weinig of geen invloed heeft gehad op deze grensoverschrijdende investeringen. Verder is te zien dat het verschil tussen de twee perioden vooral erg groot is wat betreft het bedrag aan uitstaande investeringen en het aantal werknemers⁴³; het aantal bedrijven waarin is geïnvesteerd en hun omzet zijn in de tussentijdse periode per saldo nauwelijks veranderd. Dat geldt min of meer in beide richtingen.

Tabel 5.2 laat op een andere manier zien wat er is veranderd tussen het begin van de investeringsgolf en de meest recente periode waarover cijfers beschikbaar zijn. Uitgaande van het aantal Duitse ondernemingen waarin vanuit Nederland is geïnvesteerd (en het aantal Nederlandse bedrijven vanuit Duitsland) zijn het gemiddelde investeringsbedrag, het aantal werknemers en de omzet berekend. Bij het gemiddelde investeringsbedrag en het aantal werknemers is sprake van een flinke stijging, terwijl de gemiddelde omzet nauwelijks veranderde. Dit patroon vinden we in beide richtingen. Verder valt op dat vanuit Nederland vooral in grote Duitse bedrijven is geïnvesteerd, althans qua gemiddelde. Bij de Duitse investeringen in Nederlandse bedrijven liggen het investeringsbedrag maar vooral het aantal werknemers en de omzet gemiddeld veel lager.

⁴² Het gaat steeds om het gemiddelde voor de genoemde jaren, hier om de uitstaande investeringen ultimo 1996 en 1997

⁴³ Het gaat hier om het aantal werknemers bij de bedrijven waarop de investeringen betrekking hebben, en dus niet de (extra) werkgelegenheid die door de investeringen is gerealiseerd.

Tabel 5.2 Verschillen tussen 1996/97 en 2007/09, en tussen Nederland en Duitsland

	1996/97	2007/09 (indexcijfer)
gemiddeld investeringsbedrag (mln. euro)		
• Nederlandse investeringen in Duitsland	24	40 (167)
• Duitse investeringen in Nederland	18	32 (178)
gemiddeld aantal werknemers		
• Nederlandse investeringen in Duitsland	185	224 (121)
• Duitse investeringen in Nederland	60	80 (133)
gemiddelde omzet (mln. euro)		
• Nederlandse investeringen in Duitsland	108	102 (94)
• Duitse investeringen in Nederland	36	40 (111)

Bron: Deutsche Bundesbank, diverse jaren; eigen berekeningen. Bij indexcijfer is 1996/97 op 100 gesteld.

5.3 Sectorale patronen

Hoe zijn deze Nederlandse investeringen in Duitsland verdeeld over de verschillende sectoren, en welke verschuivingen zijn in dit opzicht opgetreden sinds 1996/97? Tabel 5.3 geeft het antwoord voor alle hoofdsectoren, terwijl in tabel 5.4 de sector 'industrie totaal' (met een aandeel van 48% in 1996/97, en 37% in 2008/09) wordt uitsplitst naar industriële deelsectoren⁴⁴.

Tabel 5.3 : Nederlandse investeringen in Duitsland, naar sectoren, in mln. euro en in procenten

sectoren	Nederlandse investeringen in Duitsland				Nederlands aandeel in buitenlandse investeringen	
	In mln. euro		in procenten			
	1996/97	2008/09	1996/97	2008/09	1996/97	2008/09
industrie totaal	27505	40346	48,3%	36,9%	25%	25%
bouwnijverheid	148	258	0,3%	0,2%	12	15
autohandel en -reparatie	8881	13096	15,6%	12,0%	17	23
vervoer en communicatie	1090	13544	1,9%	12,4%	32	32
bankwezen	1469	5131	2,6%	4,7%	8	13
verzekeringswezen	826	3281	1,5%	3,0%	12	23
vastgoed	1268	4394	2,2%	4,0%	16	21
zakelijke dienstverlening	419	4289	0,7%	3,9%	8	20
dochterondernemingen	9981	14198	17,5%	13,0%	25	21
overige sectoren	5347	10758	9,4%	9,8%	-	-
TOTAAL	56932	109292	100%	100%	21%	23%

Bron: Deutsche Bundesbank, diverse jaren; eigen berekeningen

In 1996/97 had bijna de helft van Nederlandse investeringen betrekking op de industriële sector in Duitsland. In 2008/09 is dat gezakt naar 37%. Voor beide perioden geldt dat Nederland een kwart van de buitenlandse investeringen in die sector voor zijn rekening neemt. Maar tabel 5.4 laat straks zien dat binnen deze categorie de Nederlandse investeringsportefeuilles behoorlijk zijn aangepast in de betreffende periode.

⁴⁴ Omwille van de beschikbare tijd hebben we ervoor gekozen de beschikbare statistieken alleen te gebruiken om de Nederlandse investeringen in Duitsland te onderzoeken, en niet de Duitse in Nederland. Bovendien wordt in de Duitse statistieken voor de uitgaande investeringen (bijv. richting Nederland) een andere en veel grovere classificatie gebruikt. Het alternatief, gebruik maken van Nederlandse statistieken, geeft problemen met de onderlinge vergelijkbaarheid.

De Nederlandse investeringen in de Duitse bouwnijverheid zijn slechts een fractie van de totale investeringen. Blijkbaar is dat een sector waar – in ieder geval in Duitsland – buitenlandse investeringen nauwelijks een rol spelen, want Nederland neemt toch nog 15% van het buitenlandse kapitaal voor zijn rekening.

Heel anders is de situatie als we niet kijken naar de bouw maar naar het *bezit* van gebouwen: de vastgoedsector. De Nederlandse investeringen in Duitsland zijn in absolute bedragen met ongeveer 350% gestegen, en ook in relatieve termen is er sprake van een behoorlijke stijging.

De sector autohandel- en –reparatie (waar waarschijnlijk ook vrachtwagens onder vallen) vertoont een vergelijkbaar patroon als bij de bouwnijverheid: een toename van het investeringsbedrag in absolute bedragen maar een afname als we kijken naar het aandeel in het totale investeringsbedrag, en een toename in het Nederlandse ‘marktaandeel’ (het aandeel in de totale buitenlandse kapitaal) van 17 naar 23 procent.

De sterkste stijging is te vinden bij de sector ‘vervoer en communicatie’⁴⁵: het bedrag dat vanuit Nederland in Duitsland is geïnvesteerd is gestegen van ruim 1 naar bijna 14 mrd. euro. Blijkbaar wordt er ook vanuit andere landen flink in deze sector geïnvesteerd, want ondanks deze forse toename is het ‘marktaandeel’ van Nederland in Duitsland blijven steken op 32%.

Een sterke toename van het Nederlands marktaandeel zien we wel in het bank- en verzekeringswezen en vooral in de zakelijke dienstverlening. De groei van de Nederlandse investeringen in Duitsland heeft dus vooral in de dienstensector plaatsgevonden.

Tabel 5.4 : Nederlandse investeringen in sectoren van Duitse industrie, in mln. euro en in procenten

Industriële sectoren	Nederlandse investeringen in Duitsland				Nederlands aandeel in buitenlandse investeringen	
	In mln. euro		In procenten			
	1996/97	2008/09	1996/97	2008/09	1996/97	2008/09
<i>food</i>	2030	1407	3,6%	1,3%	26%	20%
<i>textiel</i>	186	73	0,3%	0,1%	19%	17%
<i>papier</i>	887	816	1,6%	0,7%	18%	15%
<i>olieraffinage</i>	1789	937	3,1%	0,9%	22%	12%
chemie	9803	10172	17,2%	9,3%	36%	28%
kunststof	1163	1939	2,0%	1,8%	22%	31%
basismetaleen	666	1875	1,2%	1,7%	15%	30%
metaalproducten	1081	1097	1,9%	1,0%	4%	19%
machinebouw	1632	5105	2,9%	4,7%	13%	25%
<i>kantoorapparatuur</i>	1972	469	3,5%	0,4%	70%	69%
<i>electrische apparaten</i>	838	681	1,5%	0,6%	20%	11%
meet- en regeltechniek	650	2591	1,1%	2,4%	16%	24%
auto-industrie	749	1584	1,3%	1,4%	9%	16%
overige industrie	4063	11605	7,1%	10,6%	-	-
industrie totaal	27505	40346	48,3%	36,9%	25%	25%

Bron: Deutsche Bundesbank, diverse jaren; eigen berekeningen

In tabel 5.4 valt op dat in sommige sectoren het geïnvesteerd vermogen niet alleen relatief maar ook in absolute zin is gedaald. Dat geldt voor de foodsector, de textielsector, de olieraffinage, voor

⁴⁵ Hieronder valt niet alleen het fysieke transport, zoals wegvervoer, maar waarschijnlijk ook ICT en digitale media

kantoorapparatuur en voor elektrische apparaten (cursief aangegeven). Ook het Nederlands aandeel in de totale buitenlandse investeringen liep in die sectoren terug, in de olieraffinage en de elektrische apparaten zelfs vrij sterk.

De toename van Nederlandse investeringen in Duitsland heeft vooral plaats gevonden in basismetaal, de metaalproducten (overigens nauwelijks in absolute bedragen), machinebouw en meet- en regeltechniek.

Bij chemie en kunststof zijn de absolute bedragen wel gestegen maar als aandeel van de totale Nederlandse investeringen in Duitsland is er sprake van een achteruitgang, vooral in de chemie. Gemeten als aandeel in de totale buitenlandse investeringen is de positie van Nederland bij chemie verslechterd, en bij kunststof juist behoorlijk gestegen.

Het meest opvallend is de situatie in de sector kantoorapparatuur: de Nederlandse investeringen zijn enorm teruggelopen⁴⁶ maar desondanks is 70% van de buitenlandse investeringen in Duitsland nog steeds afkomstig uit Nederland.

Tabel 5.5. vat de uitkomsten samen, door de sectoren te plaatsen in een matrix met twee assen: toe- of afname in het bedrag dat vanuit Nederland is geïnvesteerd in Duitsland, en het gemiddelde Nederlands aandeel in de totale buitenlandse investeringen in Duitsland (boven of onder het gemiddelde van 24%).

Deze matrix maakt duidelijk dat tussen 1997 en 2009 Nederlandse investeerders hun portefeuilles grondig hebben aangepast, vooral wat betreft de industrie. Zij lijken zich terug te trekken uit sectoren als food, papier, olieraffinage, en kantoorapparatuur, en investeren in plaats daarvan in machinebouw, meet- en regeltechniek, chemie en kunststof. Betekent dat zij in Duitsland vooral hebben gekozen voor hightech-sectoren, en misschien zelfs meer dan ze in eigen land hebben gedaan? En wat zijn dan de comparatieve voordelen van Duitsland in deze bedrijfstakken? In hoeverre heeft dat op lange termijn gevolgen voor de handelsbalans tussen de twee landen? Daarnaast was de groei van de investeringen vanuit Nederland vooral gericht op de dienstensectoren. Met uitzondering van vervoer en communicatie, is het Nederlands aandeel hier nogal laag in relatie tot de totale buitenlandse investeringen.

Tabel 5.5.MATRIX

Groei of daling van het Nederlandse investeringsbedrag in Duitsland (1997-2009)	NL-aandeel in totale buitenlandse investeringen in Duitsland	
	Relatief hoog ($\geq 24\%$)	Relatief laag ($\leq 24\%$)
<i>Groei</i>	Vervoer en communicatie Basismetaal, Machinebouw Meet- en regeltechniek Kunststof Chemie	Verzekeringswezen Bankwezen Zakelijke dienstverlening Autohandel en –reparatie Metaalproducten
<i>Daling</i>	Kantoorapparatuur	Food Papier Olieraffinage Electrische apparaten Auto-industrie

De landbouw ontbreekt in zowel de Nederlandse als de Duitse statistieken over buitenlandse investeringen, althans na 2002 (in de Nederlandse statistieken). In de periode 1984-2002 stegen de Nederlandse investeringen in de Duitse landbouw van 3 naar 120 mln. euro, terwijl de totale

⁴⁶ Wellicht is er een verband met de sterke exportpositie van Nederland op het gebied van fotokopieerapparaten (zie H4)

investeringen in de landbouwsector vanuit Nederland stegen van 40 naar ongeveer 300 mln. (dat is minder dan 0,1% van de totale Nederlandse investeringen in het buitenland). Waren eerst België en Frankrijk de meest geliefde bestemmingen wat betreft Nederlandse investeringen in de buitenlandse landbouw, in 2001/02 was Duitsland veruit nr. 1. (CBS). Op basis van kwalitatieve informatie mag worden gesteld dat Duitsland nog steeds het favoriete land is wat betreft landbouwinvesteringen door Nederlandse bedrijven. Aanvankelijk was dat vooral het voormalige Oost-Duitsland, de laatste jaren worden landbouwgrond en/of boerderijen vaker in de grensgebieden gekocht. Om fiscale en hypothecaire redenen is meestal sprake van semigratie, waarmee wordt bedoeld dat de boerderij in Duitsland (of elders) wordt gecombineerd met de (oude) boerderij in Nederland.

Ook in andere onderdelen van de agrobusiness lijkt er een sterke voorkeur voor expansie richting Duitsland. Zo hebben bedrijven als VION (vooral slachterijen), FrieslandCampina (zuivel), Forfarmers en Agrifirm (veevoeders) inmiddels bijna net zoveel personeel in Duitsland als in Nederland

5.4 Ruimtelijke patronen

In deze paragraaf komt eerst de *herkomst* van de buitenlandse investeringen aan bod. Het gaat om de vraag: welke landen hebben in Duitsland geïnvesteerd, en welke positie neemt Nederland daarin? Daarna behandelen we de *bestemming* van die investeringen, naar deelstaten.

Tabel 5.6 laat zien dat van de EU-landen Nederland veruit de grootste investeerder is in Duitsland, met Luxemburg als goede tweede. Dat laatste wijst er al op dat financiële holdings en bijzondere financiële instellingen (BFI's), die vooral Luxemburg maar ook Nederland graag als vestigingsplaats kiezen, bij buitenlandse investeringen een belangrijke rol spelen (zie uitgebreider bijlage C). Frankrijk, het VK en Italië nemen een middenpositie in. De nieuwe EU-landen, alsmede Griekenland en Portugal, hebben vrijwel geen investeringen in Duitsland.

Tabel 5.6: Investerings vanuit EU-landen in Duitsland, Niedersachsen (NI) en NRW (2008/2009)

EU-landen	DLD	NI	NRW
België	1,5%	3,8%	1,7%
Denemarken	1,0%	0,7%	0,4%
Finland	1,0%	1,6%	2,0%
Frankrijk	8,4%	6,7%	6,3%
Ierland	0,6%	2,1%	0,0%
Italië	7,5%	2,4%	3,3%
Luxemburg	15,3%	9,4%	26,8%
<i>Nederland</i>	<i>23,0%</i>	<i>18,1%</i>	<i>27,0%</i>
Oostenrijk	3,6%	3,8%	2,1%
Zweden	3,1%	1,2%	1,0%
Spanje	1,9%	1,4%	2,3%
Verenigd Koninkrijk	8,5%	5,6%	4,9%
Nieuwe EU-landen	0,1%	0,0%	0,0%
EU-totaal	75,5%	56,9%	77,8%

Bron: Deutsche Bundesbank, diverse jaren; eigen berekeningen

Kijken we naar de deelstaten NI en NRW, dan zien we vooral als afwijking van het landelijke patroon dat Nederland en Luxemburg relatief weinig hebben geïnvesteerd in NI. Daar zijn vooral de VS behoorlijk aanwezig met investeringen (tabel 5.7). Bij Zwitserland valt op dat zijn aandeel in Duitsland als geheel redelijk hoog is, en laag in de twee deelstaten; dat betekent dat het in *andere*

deelstaten actief is (en waarschijnlijk in Beieren en Baden-Württemberg). De EU-landen Italië en Zweden hebben een vergelijkbaar patroon.

Tabel 5.7: Buitenlandse investeringen in Duitsland, Niedersachsen en NRW (2008/2009)

	DLD	NI	NRW
EU	75,5%	56,9%	77,8%
Rusland	0,7%	0,0%	0,0%
Zwitserland	6,6%	1,8%	3,8%
Canada	0,6%	0,2%	0,7%
VS ⁴⁷	8,8%	32,8%	9,4%
China	0,1%	0,0%	0,1%
Japan	3,1%	3,0%	4,2%
Australië	0,3%	0,0%	0,4%
TOTAAL van de genoemde landen	95,7%	94,8%	96,4%

Bron: Deutsche Bundesbank, diverse jaren; eigen berekeningen

Tabel 5.8 brengt in beeld in welke Duitse deelstaten vanuit Nederland wordt geïnvesteerd, en wat de bijdrage is van de diverse deelstaten aan de Duitse investeringen in Nederland. Daarbij kunnen verschillende maatstaven worden gehanteerd, zoals hierna duidelijk wordt.

Nordrhein-Westfalen (NRW).

Van de € 111 mld. die anno 2009 vanuit Nederland in Duitsland was geïnvesteerd, had 32% (= € 36 mld.) betrekking op NRW. Deze deelstaat had hetzelfde aandeel (maar voor een lager bedrag, namelijk 18 mld. euro) in de investeringen die vanuit Duitsland zijn gedaan bij in Nederland gevestigde bedrijven. De investeringsbalans was dus duidelijk in het voordeel van Nederland (zoals dat ook bij de handelsbalans het geval was, zoals het vorige hoofdstuk liet zien) maar relatief gezien, in procenten van de Nederlands investeringen in Duitsland en de Duitse investeringen in Nederland, 'spelen ze gelijk'.

Tabel 5.8: In- en uitgaande investeringen tussen Nederland en sommige Duitse deelstaten (2009)

	NRW	NI	Beieren	BW	Hessen	Hamburg	Berlijn
1. NL → deelstaat (€ mld.)	35,7	4,9	10,8	10,1	21	13,8	3,9
2. Deelstaat → NL (€ mld.)	17,9	5,7	13,2	9,6	3,9	4	0,2
Saldo investeringsbalans (1. – 2.)	17,8	-0,8	-2,4	0,5	17,1	9,8	3,7
In procenten van totaal uitstaand kapitaal							
1. NL → deelstaat (NL-totaal)	32%	4%	10%	9%	19%	12%	4%
2. Deelstaat → NL (DE-totaal)	32%	10%	24%	17%	7%	7%	0%
Relatief 'saldo' (1. – 2.)	0%	-6%	-14%	-8%	+ 12%	+5%	+4%
Nederlandse investeringen in deelstaat							
• In mld. euro	35,7	4,9	10,8	10,1	21	13,8	3,9
• In % van NL-totaal	32%	4%	10%	9%	19%	12%	4%
Aandeel in bevolking	22%	10%	15%	13%	7%	2%	4%
Aandeel NL- investeringen in totale buitenlandse investeringen in deelstaat	26%	20%	12%	24%	30%	38%	16%

Bron: Deutsche Bundesbank, diverse jaren, en NBSO 2011; eigen berekeningen

⁴⁷ Voor een overzicht van de belangrijkste investeringsrelaties in NI, zie de publicatie van het VS consulaat-generaal in Hamburg: <http://photos.state.gov/libraries/hamburg/554091/pdf/German-American-Partnership-LowerSaxony.pdf>

Er zijn nog twee maatstaven om de positie van NRW in kaart te brengen. De eerste is het aandeel in de totale Duitse bevolking: bij NRW is dat 22%, dus in dat opzicht is er vanuit Nederland relatief veel in deze deelstaat geïnvesteerd (zoals ook bij de export en de import NRW oververtegenwoordigd is). Hoe groot de rol van Nederlandse investeringen is blijkt ook uit de tweede maatstaf: van het totale bedrag dat vanuit het buitenland in deze deelstaat is geïnvesteerd, komt niet minder dan 26% van Nederlandse investeerders.

Niedersachsen (NI)

Heel anders is de investeringsrelatie tussen Nederland en NI. In deze naburige deelstaat wordt door Nederlandse bedrijven relatief weinig geïnvesteerd: slechts 4% van de Nederlandse investeringen in Duitsland. Maar voor deze deelstaat zijn de Nederlandse investeringen wel belangrijk: 20% van de buitenlandse investeringen is uit Nederland afkomstig. Omgekeerd levert deze deelstaat een behoorlijke bijdrage aan de Duitse investeringen in Nederland, namelijk 10%. Per saldo investeert Nederland iets minder in deze deelstaat dan omgekeerd. De overeenkomst met de handelsbalans is weer frappant: deze is ook min of meer in evenwicht.

Beieren en Baden-Württemberg (BW)

De Beierse bedrijven investeren meer in Nederland dan Nederlandse in deze een-na-grootste deelstaat, met 15% van de Duitse bevolking. Nederland heeft dus een negatieve investeringsbalans (en hetzelfde geldt voor de handelsbalans, zie hoofdstuk 4). De situatie voor de andere zuidelijke deelstaat is behoorlijk vergelijkbaar. Het belangrijkste verschil is dat Nederland bijna een kwart van alle buitenlandse investeringen in die deelstaat voor zijn rekening neemt, wat twee keer zo hoog is als in Beieren.

Hessen en Hamburg

Nederlandse bedrijven investeren behoorlijk veel in deze twee deelstaten. Niet minder dan 30 resp. 38 procent van alle buitenlandse investeringen in die deelstaten is uit Nederland afkomstig. Ook in vergelijking met hun aandeel in de totale Duitse bevolking springen deze twee deelstaten eruit. Het verschil met wat er vanuit die deelstaten in Nederland wordt geïnvesteerd is groot, zowel in absolute bedragen als in relatieve zin.

Tabel 5.9: aantal bedrijven en werknemers, betrokken bij Nederlandse investeringen in Duitsland (2009)

	NRW	NI	Beieren	BW	Hessen	Hamburg	Berlijn
Betrokken bedrijven	794	185	370	311	370	195	130
In % van totaal							
Betrokken personeel (x 1000)	131	45	90	99	115	43	18
In % van totaal (600 dzd = 100%)	22%	8%	15%	17%	19%	7%	3%
<i>Aandeel in bevolking</i>	22%	10%	15%	13%	7%	2%	4%

Bron: Deutsche Bundesbank, diverse jaren, en NBSO 2011; eigen berekeningen

Tabel 5.9 laat zien dat de Nederlandse tegenwoordigheid in Duitsland evenwichtiger is verdeeld over de genoemde deelstaten dan de vorige tabel wellicht suggereerde. Als we kijken naar het aantal personeelsleden dat werkzaam is bij de bedrijven waarin Nederlanders hebben geïnvesteerd (0,6 mln. voor heel Duitsland), dan blijkt dat het aandeel van de verschillende deelstaten aardig overeenkomt met hun aandeel in de totale bevolking. Hessen en Hamburg zijn de enige deelstaten met een uitzonderingspositie: hun aandeel in het aantal werknemers werkzaam bij bedrijven waarin vanuit Nederland is geïnvesteerd, is aanzienlijk hoger dan de zeven resp. twee procent die zij van de Duitse bevolking voor hun rekening nemen.

5.5 Conclusies en discussie

Wat is de oogst van deze korte statistische verkenning? Een duidelijke conclusie is dat Nederland momenteel veruit de grootste buitenlandse investeerder in Duitsland, ook als we de Bijzondere Financiële Instellingen (BFI's, zie bijlage C) buiten beschouwing laten.

Minder overtuigd zijn we van de juistheid van de stelling dat de grensoverschrijdende investeringen tussen Nederland en Duitsland een redelijk recent fenomeen is. Weliswaar zijn deze investeringen over en weer sinds halverwege de jaren '90 van de vorige eeuw heel sterk gestegen, maar daar staat tegenover dat ook eerder al heel veel bedrijven en werknemers met deze vorm van internationalisering te maken hadden. Gemiddeld over de jaren 1996 en 1997 ging het om ruim 2300 Duitse bedrijven en hun 0,5 miljoen werknemers die betrokken waren bij Nederlandse investeringen, en ruim 1500 Nederlandse bedrijven en hun 190 duizend werknemers bij Duitse investeringen. De conclusie is dus eerder dat de oudere en relatief kleinschalige grensoverschrijdende investeringen de laatste jaren worden overschaduwd door grootschalige investeringen. Een volgende stap in het onderzoek zou dus kunnen zijn om deze kleinschalige investeringen met hun langere tradities in kaart te brengen, in Overijssel en/of de MONT-regio.

Vanuit de literatuur wordt benadrukt dat, in tegenstelling tot industriële en vele agrarische producten, diensten moeilijk geëxporteerd kunnen worden. Vestiging in het land waar men de markt wil bedienen, is dan een betere of soms de enige internationaliseringstrategie. De statistieken laten zien dat de sterke toename van de Nederlandse investeringen in Duitsland vooral in de dienstensector heeft plaatsgevonden.

Een andere gangbare veronderstelling is dat bij veel producten buitenlandse investeringen minder aan geografische afstand zijn gebonden dan export, en export dus eerder plaatsvindt in nabijgelegen buitenlandse markten en investeringen meer in verder gelegen regio's. Bij de Nederlandse investeringen in Duitsland lijkt deze hypothese te worden bevestigd: in NRW en NI zijn zij niet beduidend hoger dan de verder gelegen deelstaten, terwijl de export wel zich wel hoofdzakelijk op deze twee nabij gelegen deelstaten richt.

Op het terrein van de grensoverschrijdende investeringen zijn er ook heel veel zaken die we nog niet weten. Zo hebben we geprobeerd om voor Overijssel in beeld te krijgen in welke mate en in welke regio's en sectoren Duitse ondernemingen actief zijn, of Nederlandse bedrijven in Duitse handen zijn. Gegevens hierover worden in enigerlei vorm verzameld door diverse organisaties, zoals Kamer van Koophandel, de provincie Overijssel, OOST N.V. en de Deutsch-Niederländische Handelskammer (DNHK), maar tot dusver wordt er nauwelijks iets met deze gegevens gedaan, of geprobeerd om de gegevensverzameling en –verwerking op elkaar af te stemmen en op een hoger plan te brengen.

Waarom is het eigenlijk belangrijk om Duitse en andere buitenlandse investeringen beter in kaart te brengen? Deze vraag kan worden toegespitst op de volgende vraag: wat is de meerwaarde van buitenlandse investeringen (en van Duitse investeringen in Overijssel in het bijzonder)? Gedacht kan worden aan de volgende voordelen:

- a) Buitenlandse ondernemingen (Nederlandse bedrijven in buitenlandse handen) doen het op bepaalde fronten beter dan Nederlandse:
- b) Nederlandse en buitenlandse bedrijven kunnen van elkaar leren

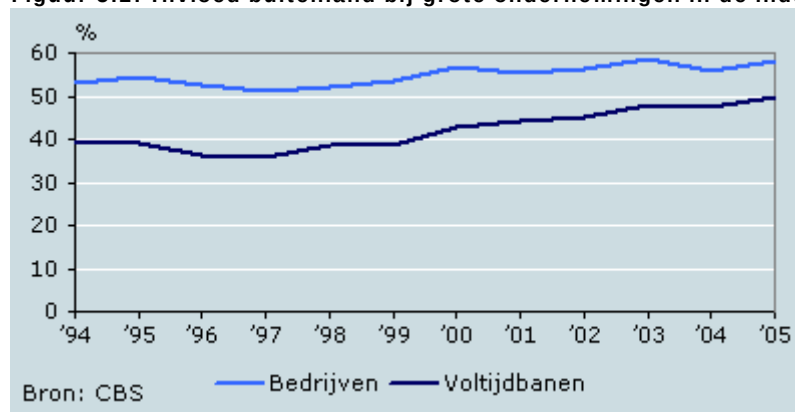
Ad a

Per saldo lijkt de instroom van buitenlandse ondernemingen een gunstige invloed te hebben op de Nederlandse economie:

- Hoewel slechts 1% van de in Nederland werkzame bedrijven in buitenlandse handen is, nemen zij 15% van de werkgelegenheid in Nederland voor hun rekening;
- Hun aandeel in de totale omzet en de toegevoegde waarde is nog veel hoger: 27 resp. 21 procent;
- Gemiddeld per werknemer produceren zij 14.000 euro toegevoegde waarde meer dan Nederlandse ondernemingen (CBS, Internationaliseringsmonitor 2008, p. 8)

Bovendien lijken buitenlandse ondernemingen het beter te doen dan Nederlandse ondernemingen als het gaat om de creatie van arbeidsplaatsen. Figuur 5.2 laat zien in Nederland bijna zestig procent van de *grote* industriële ondernemingen in buitenlandse handen is. Qua werkgelegenheid is hun aandeel wat minder, maar opmerkelijk is dat het verschil tussen deze twee indicatoren steeds kleiner wordt. Dit zou betekenen dat buitenlandse ondernemingen per saldo een sterkere werkgelegenheidsgroei hebben dan Nederlandse ondernemingen, althans bij de grote bedrijven in de industrie. Dit wordt bevestigd door een recente studie van Urlings *et al* (2011), waaruit blijkt dat in de periode 2000-2007 de jaarlijkse werkgelegenheidsgroei gemiddeld 2% bedraagt bij Nederlandse bedrijven die in buitenlandse handen zijn gekomen (CBS 2011, p. 69).

Figuur 5.2: Invloed buitenland bij grote ondernemingen in de industrie

Als het inderdaad zo is dat buitenlandse (of specifiek: Duitse) ondernemingen het relatief goed doen op zaken die wij positief vinden (zoals groei van werkgelegenheid of toegevoegde waarde) dan is een belangrijke vraag of zij voor Overijssel kiezen als zij zich willen vestigen in Nederland, of eerder de Randstad of Zuid-Nederland. Oftewel: profiteert ook Overijssel voldoende van de instroom van buitenlandse (en vooral Duitse) bedrijven? ⁴⁸

⁴⁸ Duitse bedrijven (= bedrijven in Nederland die Duits eigendom zijn) namen in 2000 in Nederland 80 duizend banen, en in 2007 al 121 duizend banen voor hun rekening (Urlings *et al* 2011, p. 21). Duitsland was daarmee de grootste 'buitenlandse werkgelegenheidsmotor' in Nederland, in de zin dat in die periode Nederlandse bedrijven in Duitse handen voor meer werkgelegenheidsgroei hebben gezorgd dan enig ander land. Niet bekend is in hoeverre deze werkgelegenheidsgroei kan worden toegeschreven aan meer banen bij bedrijven die in 2000 al in Duitse handen waren, dan wel aan 'nieuwe' Duitse bedrijven.

Ad b: wederzijdse leerprocessen

Wanneer een onderneming vestigingen heeft in meerdere landen heeft zij *in principe* meer mogelijkheden om gebruik te maken van comparatieve voordelen. Niet alleen is zij beter in staat om *activiteiten* over te hevelen naar landen waar deze goedkoper of beter kunnen worden uitgevoerd, zeker als het gaat om vestigingen die relatief dicht bij elkaar gelegen zijn, en heeft zij ook meer mogelijkheden om *arbeidskrachten* 'te verplaatsen', bijv. in de vorm van tijdelijke detachering. Dit kan vooral een voordeel zijn als het gaat om arbeidskrachten die over competenties beschikken die elders relatief schaars zijn. Zo kunnen Nederlandse bedrijven wellicht beter voorzien in hun behoefte aan technisch geschoolde arbeidskrachten wanneer zij vestigingen in Duitsland hebben waar het technisch onderwijs waarschijnlijk zowel kwalitatief als kwantitatief op een hoger plan staat dan in Nederland. En omgekeerd hebben bijv. Duitse voedingsbedrijven via hun vestigingen in Nederland wellicht meer mogelijkheden om gebruik te maken van de Nederlandse kennisinfrastructuur op het gebied van agrofood.⁴⁹

De achterliggende vraag is in hoeverre de vorming van een gemeenschappelijke arbeidsmarkt (toegespitst op het Westen van Duitsland en het Oosten van Nederland) kan worden bevorderd door de aanwezigheid van Duitse bedrijven in Nederland en Nederlandse in Duitsland. De beleidsvraag is vervolgens welke mogelijkheden die vorm van internationalisering biedt om te komen tot een betere benutting van elkanders comparatieve voordelen.

⁴⁹ Gelet op de grote cultuurverschillen tussen Nederland en Duitsland, ook op de werkplek, is verplaatsing van personeelsleden in veel gevallen voorlopig nog 'een brug te ver'. Daarom moet ook worden gezocht naar lossere vormen van kruisbestuiving en integratie. Zo heeft veevoederbedrijf ForFarmers slechts twee Nederlanders op de loonlijst van hun Duitse dochterbedrijven en blijven alle activiteiten zorgvuldig gescheiden. De enige uitzondering vormt de R&D-afdeling waar internationale communicatie gebruikelijker en minder problematisch is. Functioneel is dit een gemeenschappelijke afdeling met zowel Duitse als Nederlandse medewerkers, die echter voorlopig bij de eigen vestiging blijven gestationeerd. Het in kaart brengen van deze creatieve oplossingen en het delen van de ervaringen daarmee is uiterst nuttig om leerprocessen te verbeteren en te versnellen.

6. Belangrijkste bevindingen en beleidspunten

Wonen en werken

Sinds bij de Oosterburen het Wirtschaftswunder zich voltrok, waren er in Oost-Nederland nogal wat mensen die over de grens gingen werken, vooral in het Roergebied. Vanaf het eind van de jaren '90 werd niet werk maar wonen de belangrijkste reden om de grens over te steken. Wonen in Duitsland en (blijven) werken in Nederland is sindsdien het dominante patroon, zoals dat al veel eerder bij de Belgische grens het geval was. Deze recente 'emigratiegolf' is oorspronkelijk vooral gebaseerd op economische motieven en lijkt anno 2011 over haar hoogtepunt heen.

Van de Nederlanders in Duitsland vormen diegenen die net over de grens wonen nog steeds een minderheid; de meeste Duitse Nederlanders wonen al betrekkelijk lang in Duitsland en over het hele land verspreid, al is er wel een voorkeur voor de deelstaten Niedersachsen en NRW. Ze lijken goed geïntegreerd in de Duitse samenleving. In potentie vertegenwoordigen zij daarom een vorm van sociaal kapitaal, dat beter benut zou kunnen worden om tussen Nederland en Duitsland de economische integratie een stap verder te brengen.

Studeren

Een ander grensoverschrijdend verschijnsel dat recentelijk een hoge vlucht heeft genomen, is de deelname van Duitse studenten aan het Nederlandse hoger onderwijs. Deze groep is anno 2011 ongeveer tien keer zo groot als het vrij constante aantal Nederlandse studenten die in Duitsland studeren. De Duitse studenten beperken zich tot dusver voornamelijk tot de onderwijsinstellingen in het Oosten van Nederland, en tot de bachelorfase.

Het aandeel van buitenlandse studenten is in Nederland nog steeds relatief klein. Dat geldt zeker als we de Duitse studenten buiten beschouwing zouden laten, die momenteel in Nederland al 45% van de buitenlandse studenten vormen.

Er is nog weinig bekend over de oorzaken en achtergronden van deze ontwikkelingen. Op dit moment gaat de aandacht vooral uit naar argumenten en middelen om de toestroom van Duitse studenten te verminderen, met als gevaar dat korte-termijn oplossingen worden gekozen die uiteindelijk averechts uitpakken. Verder lijkt er onvoldoende oog te zijn voor nieuwe mogelijkheden die door studeren over de grens gerealiseerd kunnen worden, ook om de economische integratie tussen Nederland en Duitsland te versterken.

Handel

De handel tussen Nederland en Duitsland kent aanzienlijk meer continuïteit dan het grensoverschrijdende studie- en woon-werkverkeer. Ook de recente verschuiving van de wereldhandel richting BRIC-landen heeft geen grote veranderingen gebracht in het dominante handelspatroon dat de volgende kenmerken heeft:

1. Duitsland is veruit de belangrijkste handelspartner voor Nederland, waarbij ruim de helft van de export richting Duitsland naar de deelstaten NRW en Niedersachsen gaat;
2. Nederland heeft de laatste jaren een behoorlijk handelsoverschot maar dat heeft vrijwel uitsluitend met de export naar NRW te maken;
3. Agroproducten domineren nog steeds de Nederlandse export naar Duitsland, en dan gaat het vooral om de eerste schakels in de agroketen; Duitsland is juist relatief goed in de verwerking en distributie van de agro-halffabrikaten, vooral bij de dierlijke voedingsmiddelen.

De belangrijkste recente verandering is de groei van het aandeel van de wederuitvoer in de Nederlandse export. Dat betekent dat de export, bij voorbeeld naar Duitsland, minder werkgelegenheid en toegevoegde waarde in eigen land oplevert.

Over het handelsverkeer tussen Nederland en Duitsland wordt nog overwegend gedacht in termen van eenrichtingsverkeer, waarbij Nederland – met name via de grootste haven van Europa: Rotterdam - overwegend agrarische en industriële grondstoffen en halffabricaten invoert en deze vervolgens, al of niet na bewerking, exporteert naar Duitsland waar er hoogwaardige producten van gemaakt worden, zoals auto's, machines, apparaten en instrumenten. Hoewel dit beeld zeker van toepassing is op het overgrote deel van de handel tussen deze twee landen, zijn er ook mogelijkheden voor grensoverschrijdende clustervorming, in het bijzonder voor branches met veel onderling grensverkeer. Voor Overijssel lijken deze mogelijkheden vooral in de machine- en apparatenbouw te liggen. Van oudsher heeft Duitsland daarin een sterke positie. Maar bij de machine- en apparatenbouw voor de landbouw en de voedingsmiddelensector is Nederland juist relatief sterk. Deze branche is in Overijssel goed vertegenwoordigd, zoals een recente trendanalyse laat zien (Vrolijk 2011). Een andere kandidaat voor grensoverschrijdende clustervorming is de veehouderij, waarbij Overijssel zich nog meer kan specialiseren in het jongvee en Duitsland (vooral Niedersachsen) in de vleesproductie

Investeren

Nederland is momenteel veruit de grootste buitenlandse investeerder in Duitsland, en heeft een behoorlijk groot positief saldo op de investeringsbalans. De investeringen over en weer zijn vooral sinds halverwege de jaren '90 van de vorige eeuw heel sterk gestegen, maar dat gold ook voor andere landen. Bovendien heeft de stijging vooral betrekking op de hoogte van het geïnvesteerde bedrag; in termen van aantal betrokken bedrijven en werknemers was de stijging heel wat minder spectaculair.

Nederland investeert relatief veel in NRW, zoals ook een relatief groot gedeelte van de export naar die deelstaat gaat. In Niedersachsen daarentegen zijn de Nederlandse investeringen relatief gering, vergeleken met de export en met het bevolkingsaandeel. Betrekkelijk veel is vanuit Nederland geïnvesteerd in de deelstaten Hamburg en Hessen.

Meer onderzoek naar grensoverschrijdende investeringsrelaties is zinvol omdat qua werkgelegenheidscreatie buitenlandse ondernemingen het beter lijken te doen dan bedrijven van eigen bodem, althans voor Nederland als geheel. Ook bieden zij interessante mogelijkheden voor wederzijdse leerprocessen. Over Duitse investeerders in Nederland is nog betrekkelijk weinig systematische informatie beschikbaar.

Gelijk spel?

Net als bij het voetbal zijn Nederland en Duitsland grosso modo redelijk tegen elkaar opgewassen bij het grensoverschrijdende verkeer, maar met wisselende 'scores' op deelterreinen en aspecten. Zeker in het grensgebied zijn er in het afgelopen decennium meer Nederlanders in Duitsland gaan wonen dan omgekeerd. In het hoger onderwijs daarentegen studeren anno 2011 ongeveer tien keer zoveel Duitse studenten in Nederland dan Nederlandse in Duitsland, terwijl eind jaren '90 deze deelbalans nog redelijk in evenwicht was. Op handelsgebied heeft Nederland sinds de jaren '70 een overschot op de handelsbalans met Duitsland, maar daar staat tegenover dat een steeds groter deel van de export wordt gerealiseerd met wederuitvoer en dus relatief weinig werkgelegenheid en toegevoegde waarde geeft. Ook bestaat de Nederlandse export nog steeds in belangrijke mate uit agrarische bulkproducten en fossiele brandstoffen, en is NRW sterk oververtegenwoordigd in de Nederlandse exportbestemmingen. In het kapitaalverkeer is het kleine Nederland een grotere investeerder dan Duitsland. Daarbij moet worden bedacht dat – gemiddeld genomen – Nederland vooral in grote

Duitse bedrijven heeft geïnvesteerd, terwijl de Duitse investeringen in Nederland meer zijn gericht op kleinere bedrijven.

Vervolg

Deze studie heeft veel nieuwe informatie opgeleverd over de verschillende vormen van economisch verkeer tussen Nederland en Duitsland, vooral door gebruik te maken van zowel Nederlandse als Duitse statistieken en door belangrijke trends te identificeren. Niettemin zijn er nog heel wat witte vlekken op dit terrein. Deels kunnen deze worden 'ingekleurd' door aanvullend onderzoek op basis van de beschikbare gegevens. Maar we moeten ook vaststellen dat sommige gegevens überhaupt niet beschikbaar zijn, of niet voldoende systematisch worden verzameld. Betere databases en monitoringsystemen zijn hard nodig, om de soms snelle veranderingen op de diverse terreinen van grensoverschrijdende integratie sneller en gericht in beeld te krijgen.

Sinds enkele jaren studeren veel Duitse studenten aan Nederlandse instellingen voor hoger onderwijs. Er is weinig bekend over de rol die deze studenten na afloop van hun studie spelen in Nederlands-Duitse samenwerking, cultureel of economisch. Ook op andere economische deelterreinen is er een lacune. De Radboud Universiteit Nijmegen en de Universiteit van Amsterdam hebben een Duitsland instituut, maar ze doen geen economisch onderzoek en verzamelen geen economische gegevens. Voor zover na te gaan geldt dat ook andere Nederlandse universiteiten en voor hogescholen (Universities of Applied Science). Vooral hogescholen langs de grens met Duitsland trekken veel Duitse studenten, en ze zouden van die strategische positie gebruik kunnen maken om zich op termijn te ontwikkelen tot kenniscentrum op het gebied van grensoverschrijdende economische samenwerking tussen Nederland en Duitsland.

Bijlage A: Contactpersonen

De personen die hieronder worden genoemd, hebben aan het onderzoek bijgedragen door gegevens te verschaffen of commentaar te leveren op (delen van) de concepttekst

Melanie Eggermann, EUREGIO, Leiterin Stabsstelle / Hoofd Bestuurssecretariaat

Henk Eggink, ForFarmers, Directeur Duitsland

Rob Geerdink, Oost NV

Jacob Hiemstra (MSc), HBO-Raad (Beleidsadviseur Informatie & Communicatie)

Robert Hoste, WUR-LEI

Prof. Dr. Henk van Houtum, Radboud Universiteit, Nijmegen Centre for Border Research

Fred van Koot, Kenniscentrum Aequor, Internationalisering

Jacob Ferry Lapré, CBS

Dr. F.A.M. Lemmers, CBS

Anja Licht, Deutsche Bundesbank, Team Foreign direct investment stock statistics S 130

Ben Lichtenberg, LTO afd. Gelderland, voorzitter

Robert Marzell, Agentur für Arbeit Kamp-Lintfort, Berater für akademische Berufe

René Mos, KvK Oost Nederland, Manager Kennis- en Adviescentrum

Dr. Hub Nijssen, Radboud Universiteit Nijmegen (Faculteit NWI, Communicatie, Voorlichting & Internationalisering)

Jan Oostenbrink, EUREGIO, Adj. directeur-bestuurder / Stv. Geschäftsführer

Simone van Rooij, Provincie Overijssel, Team Openbaar Bestuur - Internationalisering

W. Schreurs, Bouwend Nederland, beleidsmedewerker

Anne Marie Startman, Kamer van Koophandel Oost Nederland (consulent internationale handel)

Prof. Dr. Kees van Paridon, Erasmus Universiteit Rotterdam, Fac. Sociale Wetenschappen

Drs. Petra Pieck, VSNU (Institutional researcher, domein Onderwijs)

Jeroen A.Veldt, Netherlands Business Support Organization (NBSO) Frankfurt, Chief Representative

Bijlage B: Literatuurlijst

- Bundesagentur für Arbeit (2011), *Analyse des Arbeitsmarktes für Ausländer*, Analytikreport der Statistik, Januari 2011
- CBS (2008). Internationaliseringsmonitor. <http://www.cbs.nl/NR/rdonlyres/1C8F0EA9-AFCE-477B-B9C8-EA074510714C/0/2008m20pub.pdf>
- CBS (2011). Internationalisation Monitor. <http://www.cbs.nl/NR/rdonlyres/CD9715AF-32D2-4102-8057-A72D0D9F0DE9/0/2011m21pub.pdf>
- CBS, PBL, Wageningen UR (2011). Wonen over de grens, 1996 - 2010 (indicator 2060, versie 01, 14 oktober 2011). www.compendiumvoordeleefomgeving.nl. CBS, Den Haag; Planbureau voor de Leefomgeving, Den Haag/Bilthoven en Wageningen UR, Wageningen.
- Berkum, S. (2002), *Trade and Foreign Direct Investment Patterns: the case of Dutch Agribusiness*, PhD-thesis, Ponsen en Looijen, Wageningen.
- CPB (2001), *Macro Economische Verkenning*, CPB-publicatie. Den Haag
- Cruchten, J. van, R. Kuijpers (2003). Grensarbeid tussen Nederland en België. CBS: Sociaal-economische maandstatistiek 2003/2, 19-20. <http://www.cbs.nl/NR/rdonlyres/101F3273-EC3D-4100-A001-2C2AA84CC60D/0/2003m02v4p019art.pdf>
- DAAD/HIS (2011), Wissenschaft weltoffen: Daten und Fakten zur Internationalisierung von Studium und Forschung in Deutschland 2010, http://www.daad.de/imperia/md/content/portrait/publikationen/wiwe_2010_mit_bookmarks.pdf
- DAAD/HIS (2010). Daten und Fakten zur Internationalität von Studium und Forschung in Deutschland; Schwerpunkt 2010: Ausländische Doktoranden. Bonn: Deutscher Akademischer Austauschdienst/Hochschul Informations System GmbH. <http://www.daad.de/portrait/presse/studien-statistiken/19166.de.html>
- Deutsche Bundesbank (diverse jaren). Foreign Direct Investment Stock Statistics (Special Statistical Publication 10). Deutsche Bundesbank, Frankfurt am Main.
- Deutsches Bundesbank (2011), *Foreign direct investment stock statistics*, April 2011.
- Deutsches Bundesbank (2011), *Bestandserhebung über Direktinvestitionen*, Statistische Sonderveröffentlichung 10, April 2011.
- Deutsches Bundesbank (2001), *Structure of German firms' international capital links at end-1999*, Monthly Report, April 2001.
- DNB (2010), EUR 90 miljard aan inkomsten doorgesluisd via Nederlandse BFI's, in: *Statistisch Bulletin*, december 2010.
- ING (2011) *Nederlandse handel meer Europees dan mondiaal*, Economisch Bureau van de ING, december 2011
- I&O Research (2003), *Wonen over de grens – een onderzoek naar woonmigratie van Nederland naar Duitsland*, In opdracht van Regio Twente, Enschede, mei 2003
- IT.NRW
- Jaarsma, M.A.L.M.(2005), Het toenemende belang van wederuitvoer in de Nederlandse handel, in: *ESB*, 18-11-2005
- Landesbetrieb für Statistik und Kommunikationstechnologie Niedersachsen (LSKN)
- Marzell, R. (2010). Grenslandenmobiliteit van Duitsers m.b.t. studeren in Nederland. Workshop Grenslanden~mobiliteit, Nuffic jaarcongres, Utrecht 2010.

<http://www.nuffic.nl/nederlandse-organisaties/docs/evenementen/jaarcongres-2010/presentaties/grenslandenmobiliteit-presentatie-bundesagentur-fuer-arbeit.pdf>

- Marzell R. (2004), *Die unbekannten Grenzgänger*, Euregio Rhein-Waal, Kleve, September 2004
- Molema, M. (2011). *Regionale kracht, economisch beleid in Noord-Nederland en Noordwest-Duitsland, 1945-2000*. Assen: Van Gorcum.
- NBSO (2011), *Duitsland in cijfers, Analyse van de economische betrekkingen tussen Nederland en Duitsland*, Frankfurt am Main
- Nijwening, Annie (2009), *Internationalisering van de agrofoodsector, Onderzoek naar de relatie tussen internationale handel en directe buitenlandse investeringen tussen Nederland en Duitsland*, Masterthesis Small Business & Entrepreneurship, Rijksuniversiteit Groningen.
- Nuffic (2011). Mapping Mobility 2011, International Mobility in Dutch Higher Education. <http://www.nuffic.nl/nederlandse-organisaties/informatie/publicatie/mapping-mobility-2011-international-mobility-in-dutch-higher-education>
- Paridon, C.W.A.M. van, E.K. Greup, A. Ketting (1982). De handelsbetrekkingen tussen Nederland en de Bondsrepubliek Duitsland. Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, V30.
- Poel, Stefan van der (2009), *De betekenis van de Duitse joden voor Stad en Provincie Groningen – migratiebewegingen in de Eems-Dollard Regio*, Zevende Fransema-lezing, Appingedam
- Rabobank Groep (2006). Nederlands-Duitse grensstreek, Sociaal-economische foto. www.vndu.eu/m_plus_data/service/D-NL%20nederlands.pdf
- Regio (2011), *Beschäftigungsboom im Nordwesten – vor und während der Krise*, Regio GmbH (auteur: Uwe Kröcher), Oldenburg, juni 2011
- Statistisches Bundesamt (2011), *Bevölkerung und Erwerbstätigkeit, Ausländische Bevölkerung, Ergebnisse des Ausländerzentralregisters 2010*, Fachserie 1 Reihe 2, Wiesbaden, maart 2011.
- Roos, J. (2007). Wederuitvoer een Europese zaak. ESB, 346-347.
- Snijders, Hendrik, Hein Vrolijk en Dany Jacobs (2007), *De economische kracht van agribusiness in Nederland*, Groningen/Den Haag, Ministerie van LNV
- Urlings, N., M. Korvorst and F. Fortanier (2011). Inkomende investeringen en werkgelegenheid in Nederland. CBS. Den Haag/Heerlen.
- U.S. Consulate General Hamburg (2011). The German-American Partnership – Lower Saxony and the United States of America. <http://photos.state.gov/libraries/hamburg/554091/pdf/German-American-Partnership-LowerSaxony.pdf>
- Vrolijk, Hein (2007), 'Varkens: Vleesgeworden Veerkracht', in: Snijders et al. (2007)
- Vrolijk, Hein (2009), *VERGANE GLORIE of NIEUW ELAN? De economische kracht van de agribusiness in Noord-Nederland, in het bijzonder de provincie Groningen*, in opdracht van de provincie Groningen, CAB Groningen, maart 2009
- Vrolijk, Hein (2011), *De groene kracht van Overijssel – een trendanalyse*, in opdracht van het Trendbureau Overijssel, Zwolle, augustus 2011

Bijlage C: buitenlandse investeringen

Deze bijlage bevat elementaire informatie over de statistische gegevens die in hoofdstuk 5 worden gebruikt. Met uitzondering van figuur 5.1 (waarover straks meer) zijn deze cijfers afkomstig van de Duitse Centrale Bank, de Bundesbank, die daarbij de volgende regels hanteert:

1. Een keer per jaar, op de ‘Meldestichtag’, worden de gegevens aangeleverd door bedrijven en particulieren die tot een van de volgende twee categorieën behoort:
2. A. Duitse bedrijven en particulieren die op die dag direct minimaal 10% van de aandelen of van de stemrechten hebben of indirect een meerderheidsdeelneming hebben in een buitenlandse onderneming, of over een nevenvestiging in het buitenland beschikken;
3. B. in Duitsland gevestigde bedrijven waarvan het aandelenkapitaal of de stemrechten voor minimaal 10% in handen zijn van een of meer buitenlanders, een dochteronderneming zijn van een buitenlander of een buitenlandse onderneming, dan wel indirect in buitenlandse handen zijn omdat ze onder een meerderheidsdeelneming vallen⁵⁰.
4. Naast deelname in het nominale aandelenkapitaal worden ook rechtstreekse leningen van de directe of indirecte eigenaar meegerekend. Lening van banken of andere kredietinstellingen blijven echter buiten beschouwing⁵¹.

De buitenlandse investeringen zoals geregistreerd door de Bundesbank, of De Nederlandse Bank (DNB), hebben niets van doen met het zogeheten ‘flitskapitaal’ omdat het gaat om in principe langlopende financiële verplichtingen (en de daarbij behorende rechten); vandaar dat de schommelingen van jaar tot jaar betrekkelijk gering zijn (zie figuur 5.1 en C.2 verderop). Aan de andere kant spelen internationale kapitaalstromen de laatste jaren wel degelijk een belangrijke rol, zeker bij Nederlandse investeringen in het buitenland. Nederland telt namelijk relatief veel zogeheten Bijzondere financiële Instellingen (BFI’s). Deze worden op grote schaal gebruikt als intermediair voor internationale financiële transacties tussen onderdelen van buitenlandse concerns. Tekenend is dat in 2009 voor het eerst in jaren deze financiële transacties in omvang afnamen, met 12%.

BFI’s dragen niet of nauwelijks bij tot werkgelegenheid in Nederland, want ze hebben hier geen kantoor of personeel en worden vrijwel uitsluitend gebruikt voor het doorsluizen van kapitaal; veel BFI’s zijn dan ook tussenholding- of financieringsmaatschappij. Maar in de statistiek hebben ze wel veel invloed. Zo bestaan de afgelopen jaren de directe investeringen vanuit Nederland (stroomgrootheden) gemiddeld voor niet minder dan driekwart uit investeringen door BFI’s. Eind 2009 werd van de uitstaande externe activa van Nederland in het buitenland (voorraadgrootheden) van ongeveer 4700 miljard euro eind 2009 ongeveer de helft aangehouden door BFI’s. Bedroegen in 2005 de BFI-stromen vanuit en naar de VS nog maar 5%, in 2009 was dit aandeel gestegen naar 30%. Ook het aandeel van en naar Luxemburg is sterk gestegen; veel van de door BFI’s

⁵⁰ Zowel bij A als B geldt dat buitenlandse investeringen niet hoeven te worden gemeld als het balans- of bedrijfsvermogen minder dan 3 mln. Euro bedraagt. Dit minimumbedrag en het minimale percentage van 10% zijn in de loop der jaren enige keren aangepast.

⁵¹ Van het bedrag dat eind 1999 vanuit Duitsland in het buitenland was geïnvesteerd, was bijna 80% in de vorm van aandelenkapitaal. Bij de inkomende investeringen vanuit het buitenland was dit percentage iets minder dan 50%. De rest bestond uit leningen of andere langlopende verplichtingen, vaak binnen concernverband (Deutsche Bundesbank 2001, p. 60).

uitgegeven effecten zijn genoteerd op de Luxemburgse beurs. Het aandeel van Duitsland in de totale BFI-transacties is met ongeveer 10% nagenoeg gelijk gebleven (DNB 2010, pp. 25-28).

Door de Bundesbank is in 2001 een schatting gemaakt van de invloed van deze BFI's op de buitenlandse investeringen in Duitsland, door onderscheid te maken tussen het land van herkomst en het land waar de uiteindelijke eigenaar is gevestigd. De grootste verschillen waren er toen bij Nederland en Luxemburg. Eind 1999, toen de BFI's nog niet zo'n grote rol speelden als in 2008, hadden de in Luxemburg geregistreerde bedrijven voor 14 miljard euro in Duitsland geïnvesteerd. Slechts 1,6 miljard daarvan was afkomstig van ondernemingen die daadwerkelijk hun hoofdkantoor of activiteiten in Luxemburg hebben. Zo extreem zijn de verschillen voor Nederland nog niet: de in Nederland geregistreerde ondernemingen investeerden toen voor 46 miljard in Duitsland; en beperken we ons tot de 'echte' Nederlandse ondernemingen, dan ging het om minder dan de helft, namelijk 21 miljard. Aangezien de Duitse investeringen in Nederland in 1999 ruim 20 miljard bedroegen, kunnen we dus concluderen dat de wederzijdse investeringen dus behoorlijk in evenwicht zijn als de BFI's buiten beschouwing worden gelaten.

Het onderscheid tussen inclusief en exclusief BFI's heeft ook gevolgen voor het aantal bedrijven die bij de Nederlandse investeringen in Duitsland zijn betrokken, alsmede voor de daarin werkzame personen. Waren eind 1999 2.577 bedrijven met 439.000 werknemers betrokken bij investeringen van in Nederland geregistreerde ondernemingen, deze aantallen worden een stuk lager wanneer wordt uitgegaan van de 'echte' Nederlandse bedrijven, namelijk 1784 en 254.000. (DNB 2001, pp. 59-68).⁵²

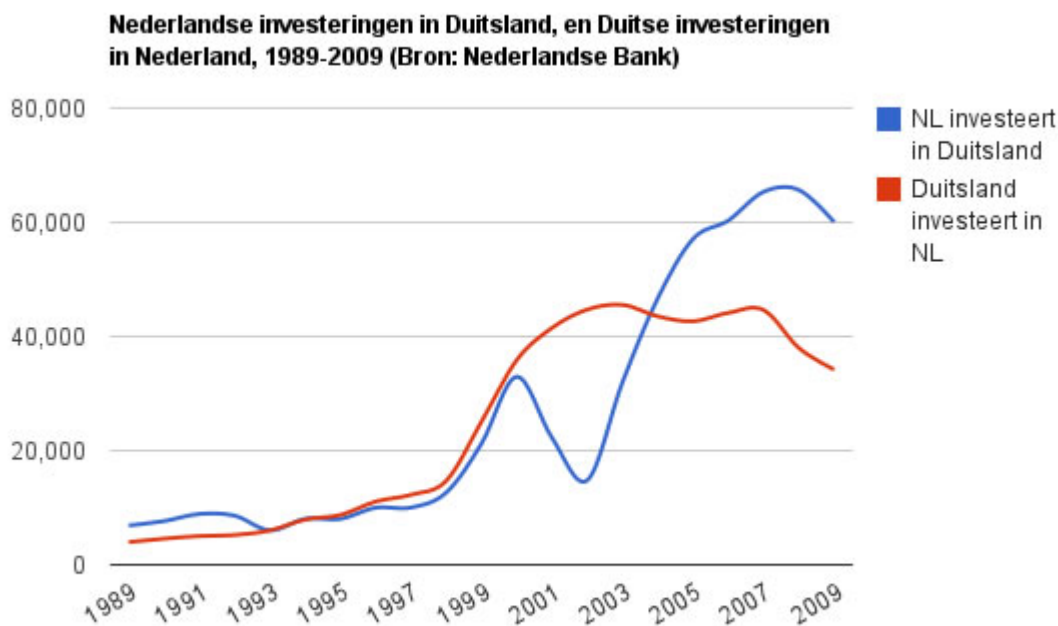
Gaan we er vanuit dat de bovengenoemde verschillen niet alleen voor 1999 maar ook grosso modo voor andere jaren gelden, dan kunnen we de Nederlandse investeringen in Duitsland ongeveer halveren voor wat betreft het investeringsbedrag, terwijl het aantal betrokken bedrijven met ruim 40% en het aantal betrokken werknemers met ruim 30% verminderd moeten worden. Er is op voorhand echter geen reden om te veronderstellen dat het sectorale, het ruimtelijke of het volgtijdelijke patroon heel veel anders zal worden als de BFI's buiten beschouwing wordt gelaten. De belangrijkste aanpassingen zijn ten eerste dat het aandeel van Nederland en vooral Luxemburg lager moet worden in tabel 5.5, en het aandeel van de VS hoger in tabel 5.6. Ten tweede zijn de verschillen tussen de Nederlandse investeringen in Duitsland zonder BFI's waarschijnlijk vrijwel gelijk aan de Duitse investeringen in Nederland. In dat opzicht lijken de DNB-cijfers in figuur 5.1 (hieronder wederom weergegeven als figuur C.1) een reëler beeld te geven dan de cijfers van de Bundesbank (zie figuur C.2). Niettemin hebben we in hoofdstuk 5 voor de Duitse cijfers gekozen omdat deze meer mogelijkheden hebben om Nederlandse investeringen in Duitsland uit te splitsen naar deelstaten, naar sectoren en naar andere variabelen.

⁵² Bij de andere landen waren de verschillen tussen exclusief en inclusief BFI's betrekkelijk klein, m.u.v. de VS en de ontwikkelingslanden die als het ware het spiegelbeeld vormen van Nederland en Luxemburg. Zo zijn in Duitsland de buitenlandse investeringen vanuit ontwikkelingslanden 'slechts' 4,3 miljard eind 1999, maar als gelet wordt op de uiteindelijke eigenaren van deze buitenlandse activa dan gaat het om 23 miljard aan investeringen in Duitsland die vanuit ontwikkelingslanden worden gefinancierd. Evenals bij Luxemburg zijn de verschillen tussen deze twee criteria miniem als het gaat om het aantal betrokken bedrijven en werknemers. (Deutsche Bundesbank 2001, pp. 59-68). Het lijkt erop dat zowel de VS als bepaalde ontwikkelingslanden BFI's in Luxemburg en Nederland vooral benutten om een beperkt aantal specifieke investeringen elders (in ieder geval in Duitsland) mogelijk te maken. Onder categorie ontwikkelingslanden vallen ook de BRIC-landen India en Brazilië. China en Rusland, evenals de Oost-Europese landen vallen onder de groep die wordt aangeduid als "countries in transition".

Hieronder is te zien dat er weliswaar verschillen zijn tussen de Nederlandse en de Duitse cijfers (de eerste zijn lager omdat de investeringen van BFI's buiten beschouwing zijn gelaten) maar dat de trends aardig overeen komen:

- Beide landen kennen vanaf 1989 een groei in de inkomende en uitgaande buitenlandse investeringen (wat trouwens voor bijna alle landen geldt);
- Zijn in het begin van de jaren '90 de Nederlandse investeringen in Duitsland vrijwel gelijk aan de Duitse in Nederland, daarna groeit de eerste categorie sneller dan de tweede.

Figuur C.1: Buitenlandse investeringen Nederland – Duitsland volgens De Nederlandse Bank (1989-2009)

Figuur C.2: Buitenlandse investeringen Nederland – Duitsland volgens de Deutsche Bundesbank (1989-2009)

